

TRABZON YAKININDA MERYEM ANA (SUMELA) MANASTIRI

ARKEOLOJİK VE TARİHİ DEĞERİ İLE BUGÜNKÜ DURUMU HAKKINDA
BİR ARAŞTIRMA

Prof. Dr. SEMAVİ EYİCE

Trabzon'un güneyinde, Zigana'ların bir tepesinin yamacına yapışmış bir manastır harabesi vardır. Eteklerinde, ormanlar ile kaplı bir vâdinin dibinde, Trabzon'a kadar uzanan Değirmen dere-sinin kollarından biri akar. Halk buraya kısaca Meryem Ana der. Eski adı ise Sumela manastırıdır. Trabzon'da Komnenos prensliği tarihine dair araştırmaları ile tanındığı kadar siyasî hayatında da önemli düşünceleri akisler uyandıran ve yazılarının üslûbu bakımın-dan da Alman dilinin edebiyat tarihine girmeğe lâyık görülen yazar-larından sayılan J. P. Fallmerayer (1790-1861), bu manastırı 1840 yılında Trabzon'a yaptığı bir seyahati sırasında ziyaret ederek, yol hâtıralarında etraflı bir şekilde tasvir etmiştir¹. Eskiden olduğu gibi bugün hâlâ çevrenin müslüman halkı tarafından da ziyaret edi-len bu yerin kısaca tarihçesini ve mimarî tertibini, 1962'de yerinde yaptığımız incelemelere dayanarak burada belirtmeğe çalışacağız².

Anadolu'daki kilise ve manastırların hemen hemen birçoğunda olduğu gibi, Sumela'nın da kuruluşunu oldukça eski tarihlere çıkar-

¹ J. Ph. Fallmerayer, *Fragmente aus dem Orient*, Stuttgart-Tübingen 1845, I, s. 159-192. Bu bölüm şu kitapta da tekrarlanmıştır, *Byzanz und das Abendland* (yayınlayan E. Mika, Wien 1943, s. 191-223.

² Sumela manastırını, 1962 yılı Temmuz'unda öğrencilerimizle, Trabzon ve çevresinde İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi tarafından verilen ödenekle yaptığımız gezide ziyaret ettik. Fotoğraflar öğrencilerimizden Bayan Y. Demiriz ve Bay R. Erzin tarafından çekilmiştir. Ayrıca bazı fotoğraflar 1956 yılında A. Albek tarafından çekilerek, bu yazımızla yayımlanmalarına müsaade edilmiştir. Washing-ton'da, Harvard Üniversitesi'nin bir tesisi olan Dumbarton Oaks'da, 1966 yılı Mayıs ve Haziranında yaptığımız araştırmalarda, bu manastır ile ilgili olarak bulduğumuz bazı resimlerin kopyaları, bu müessese tarafından temin edilmiştir. Yardım-larını esirgemiyen şahıs ve müesseselere burada teşekkürlerimi tekrarlarım.

mak isterler³. Bu havalinin evvelce Rum ahali arasında yaygın ve Trabzon hakkındaki Rumca kitaplarda tekrarlanan kuruluş efsanesine göre⁴, manastırın esası Theodosius devrinde kurulmuş ve altıncı yüzyılda İmparator Iustinianos devrinde kumandan Belisarius tarafından yeniden yapılmış idi⁵. Fakat bu rivayeti kabul ettirecek hiçbir ilmi dayanağın bulunmadığı, burasını inceleyen yabancı mütehassıslar tarafından kesin olarak bildirilmiştir. Buranın başlıca gelir kaynağı olan bir Meryem Ana resminin eskiliğine ve mucizeler yaratmağa kadir olduğuna halkı inandırmak böylece onun değerini büyültmek için uydurulduğu kolayca sezilen bir efsaneye göre güya bu resim, İsa'nın Havvarilerinden Lukas tarafından yapılmış idi⁶, ve Lukas'ın terekesinden Atina'ya geçmiş fakat Theodosius devrinde, dördüncü yüzyılda, resim kendiliğinden buradan ayrılmak istemiş, birgün melekler tarafından gökte uçurularak Trabzon dağlarındaki bu kovuğa getirilip bir taşın üzerine bırakılmıştır⁷. Tam bu sıralarda Atina'dan

³ Türkçe olarak Trabzon hakkında yazılan başlıca kitaplarda bu manastıra dâir işe yarayacak bir bilgiye rastlanmıyor kşr. Ş. Şevket, *Trabzon tarihi*, 1294 (= 1878) ve yeni harflerle sadeleştirilmiş ve kısaltılmış baskısı, Ankara 1953; Ö. Akbulut, *Trabzon tarihi*, Trabzon 1955; Ö. Akbulut, *Sumela*, Trabzon 1963, adlı küçük boyda bir kaç sahifelik broşür ise, bilinen hurafelere yer vermektedir.

⁴ Bildiğimize göre Sumela'ya dâir 18. yüzyılda monoğrafyalar yazılmış ve bunlarda "mucizevi" kuruluşu anlatılmıştır, Kşl. aşağıda *not 20 deki yerde* adı geçen eser. Bu çeşit yazıların en eskilerinden biri N. Kavsokalivitis, *Hiera historia tis basilikis monis Soumela...* en Leipsia (Leipzig) 1775'dir. Tam başlığı için bk. Ch. Myrides, *Symboli eis tin bibliographian tou Pontou, 'Arkheion Pontou'*, X (1940) s. 70, no. 291. Manastırın en etraflı ve içinde ayrıca A. Papadopoulos - Keramevs tarafından tertiplenmiş, buradaki yazmaların bir kataloğu da bulunan monoğrafyası olarak bk. E. Th. Kyriakides, *Historia tis para tin Trapezounta hieras basilikis patriarkhikis stravropigiakis monis tis Hyperagias Theotokou tis Soumela*, Atina 1898.

⁵ İmparator Iustinianos (527-565)'un Trabzon'da su sıkıntısını gidermek üzere şehrin koruyucu azizi Aziz Evgenios'un adı ile anılan büyük bir su kemeri yaptırdığı, burada ve Amasya'daki bazı harap kiliseleri tamir ettirdiği bilinir, fakat bu manastırdan hiç bahis yoktur, kşr. Prokopios, III, VI, 1. (*Buildings*, Loeb baskısı, s. 212-213.).

⁶ Havvari Lukas hakkında bk. Harnack, *Lukas der Arzt der Verfasser des dritten Evangeliums und der Apostelgeschichte*, Leipzig 1906; W. M. Ramsay, *Luke the Physician, and other studies in the history of Religion*, London 1908. Güya Lukas tarafından yapılan resimler hakkında bk. L. Ouspensky ve Wl. Lossky, *Der Sinn der Ikonen*, Bern-Olten, s. 94.

⁷ Bizans sanatında ve Bizans sonrası ortodoks sanatında Lukas'a izafe edilen ikonalar vardır. Bunların hiçbiri ciddi olarak kabul edilmez. İstanbul'un Bizans

Trabzon'a gelen Barnabas ve Sophronios adlarında iki keşiş de bu ücra dağın ıssız yamacında bu resmi bulmuşlardır. Fallmerayer'in yazdığına göre, daha 1840'da keşişler, bu "hârikülâde" resmin⁸, Türkler tarafından yakılmak istendiğini fakat yanmadığını, balta ile parçalanmak istendiğini, fakat kırılmadığını, dereye atıldığını, fakat suyun sürüklediğini anlatıyor ve resmin tahtasındaki bir çatlağı Türklerin baltasının izi olarak gösteriyorlardı. Halbuki Fallmerayer, belirli bir alaylı ifade ile resmin iddia edildiği gibi hiç de o kadar eski olmadığını, ve âdeta teşhis edilmez bir halde kararmış bulunduğunu, etrafında ise kabartmalar ile süslü gümüş çerçevenin onyedinci yüzyılda Trabzonlu bir sanatkârın elinden çıkmış olabileceğini yazmaktadır⁹. Fakat ne olursa olsun bu ikona, manastırın hıristiyan ve müslümanlarca ziyaret edilmesinin başlıca sebebi olmuştu. Bu çeşit rivayet ve efsanelerin, basit bir hıristiyanlık gayreti ile yaratıldığı ve mütemadiyen tekrarlanarak âdeta zorla etrafa kabul ettirildiği bilinir. Böylece hak-

çağında koruyucusu (*Palladium*) bir Meryem resmi, yani ikonası vardı ki, 1453 de surların en tehlikeli kısmına yakın olması ve şehri Türklerden kurtarması için, o vakte kadar durduğu Sarayburnu'ndaki Hodegon manastırı (J. P. Richter, *Quellen der byzantinischen Kunstgeschichte*, Wien 1897, s. 160-161; R. Janin, *La géographie ecclésiastique de l'empire byzantin, Eglises et monastères*, Paris 1953, s. 208-216. İkona hak s. 212 vd.)ndan alınarak, Edirnekapısı civarındaki Khora manastırı kilisesine getirilmiş ve Fetihden sonra kaybolmuştur. Lukas'ın elinden çıktığı ileri sürülen bu resim de Hodegitria (yol gösterici) Meryem'i olarak tanınmıştı, kşl. W. Felicetti - Liebenfels, *Geschichte der byzantinischen Ikonmalerei*, Olten-Lausanne 1956, s. 20, 27-28.

⁸ Hârikülâde resimler Meryem ve İsa'ya aittir. Bunların Meryem ve İsa'nın sağlıklarında meydana geldikleri ve bu iki varlığın ilâhi kudretinin bu resimlerde aynen mevcut olduğu kabul edilmişti. Böylece, Meryem ve İsa'nın bu resimleri sayesinde koruyucu, mucizeler gösterici ve tedavi edici olmağa devam ettiklerine inanılıyordu. Kşl. Ph. Schweinfurth, *Bizans İkonografyasında İsa*, "*Tarih Dergisi*" III, sayı 5/6 (1953) s. 1-20. Bazı resimlerin *İncil* yazarı Lukas'ın elinden çıktığının iddia edilmesi, bu resimlerin İsa veya Meryem'in sağlığında yapılmış olduğuna bir delil sayılıyor, böylece Meryem'in "Benim şefkatim bu resimle beraberdir" sözü büyük bir değer kazanıyordu. Lukas'a izafe edilen bir resme yapılan ibadet, resmin tasvir ettiği varlığın önünde yapılmış gibi farzediliyor, böylece bu resim sayesinde onun yardımının sağlanacağına inanılıyordu. Sumela gibi daha başka yerlerde de bir takım kilise ve manastırlar hıristiyanlar ve müslümanlarca bir takım felâketlere karşı koruyucu olarak ziyaret ediliyordu. F. W. Hasluck bu hususda çok eksik bir liste derlemiştir, kşl. F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, Oxford 1929, I, s. 66.

⁹ Fallmerayer, *Fragments*, I, s. 178.

kında böyle rivayetler çıkarılan tesisler de güya çok eski bir tarihe inmektedir. Sumela münferid bir örnek olmayıp, eş durumdaki birçok misalden sâdece biridir. Zaten, Hıristiyan ve üstelik Yunan sempatizanı olan Batılı ilim adamlarının bile sağduyuları, bu çeşit rivayetleri red etmelerine kâfi gelmiştir. Anadolu'nun daha birçok kilise ve manastırının kuruluşlarının, böyle efsaneler ile iddia edildiği gibi eski olmadığı artık anlaşılmıştır.

Meryem (Panaghia) adına kurulan bu manastırın, grekçe *Sumela* adının esasını, *kara, siyah, karanlık* anlamlarına gelen *Melas* kelimesinden aldığı söylenir. Bu, acaba bu tesisin kurulduğu vâdinin ve dağın koyu renginden dolayı mı verilmiştir? Bu fikirde olanlar vardır. Fakat kanaatimize göre, Sumela kelimesi, buradaki Meryem ikonası (tasviri)nin bir sıfatı da olabilir. Onun Fallmerayer'in de dikkatini çektiği gibi renginin koyu, hattâ teşhis edilemeyecek derecede siyah oluşu bu adın esasını teşkil etmiş olması mümkündür. Gürcü resim sanatında, XII. yüzyılda sanat âleminde *Siyah Madonna* ismi altında tanınan bir takım Meryem İkonalarının yapıldığı ve yayıldığı bilinir. Esrarlı ifadesini daha da arttırmak gayesiyle, Meryem Ana resimlerinde yüz siyah boya ile boyanıyordu.¹⁰ Gürcistan'a bu usulün eski Hind sanatından gelmiş olabileceği de ayrıca ileri sürülmüştür. Sumela manastırının Kafkasya'ya yakınlığı düşünülecek olursa, burada saygı gören Meryem tasvirinin, böyle bir *Siyah Meryem* olduğuna ve manastırın, Sumela adını bundan aldığına ihtimal vermek yerinde olur. Böylece dağın da adı, manastırdan dolayı Oros Mela=Kara dağ olmuştur. İstanbul'da Bizans çağında yine Lukas elinden çıktığı iddia olunan bir İkonaya sahip Hodegitria manastırının da bu adı resimden "Yol gösterici" Meryem resminden aldığı anlaşılmaktadır¹¹.

¹⁰ Felicetti-Liebenfels, *Byzantinische Ikonenmalerei*, s. 90, not C. Geç devirde, Lukas'ın Meryem'in resimlerinde yüzü siyah renkte yaptığı iddia ediliyor ve XVII. yy. resimlerinde böylece bu teknik taklit ediliyordu. Diğer taraftan bazı ikonalar sathlarına sürülen *Olifa* denilen yağ yüzünden kararmış görünmektedirler. Koyu renkli bir Meryem tasviri de Aynoroz'da İviron manastırında bulunmaktadır, kışl. A. Munoz, *Iconografia della Madonna*, Firenze 1904, s. 208.

¹¹ Ortodoks âleminin, böyle "hârikulâde" resimlere inanılmaz bir eskilik izafe ettiği gibi, ısrarlı bir gizlilik içinde sakladığı da daha Bizans çağındanberi âdetti. Bunların yılın sadece bazı günlerinde belli belirsiz gösterilenleri vardı. Nitekim, XI. yüzyılda ortaya çıkan ve çok eski olduğu rivayet edilen bir Meryem ikonası da İstanbul'da Ayvansaray semtinde Blakherna kilisesinde bulunuyordu. Bu ikonanın üzerini örten ipek örtü ancak sayılı günlerde güya kendiliğinden ara-

Sumela manastırına âit Siyah Meryem resminin hangi devre ait nasıl bir şey olduğunu daha fazla araştırmaya imkân yoktur. İkona'nın eskiden çekilmiş oldukça iyi bir fotoğrafından anlaşıldığına göre^{11a}, bu üzerinde herhangi bir çizgi, boya daha doğrusu resme benzeyen bir unsur teşhis edilemeyen siyah, çatlak ayrıca da ortadan ayrılmış bir tahtadan ibaret idi. İkonanın çevresini belirten gümüş çerçeve ise motiflerinden ve yazılarından anlaşıldığına göre 1700 tarihine ait olup alelâde bir işçilik arz ediyordu. Bu fotoğraftan edindiğimiz intibaa göre Sumela'daki Meryem ikonasının, hakikî bir *Siyah* (= *Kara*) *Meryem* bile olması çok şüphelidir^{11b}.

lanıyordu ve buna "alışılmış mucize" deniyordu. Bu mucizeye XI. yüzyıldan XIII. yüzyıla kadar inanılmıştı; V. Grumel, *Le "miracle habituel" de Notre-Dame des Blachernes, "Echos d'Orient" XXX (1931) s. 129 - 140.*

^{11a} Metropolit Khrysanthos, *He Ekklesia Trapezountos, "Arkheion Pontou," IV-V (1932-33)*, bu dokuz yüz sahifelik koca kitapda Trabzon kilisenin çok etraflı tarihi ile birlikte Sumela manastırının birçok eski fotoğrafı da yayınlanmıştır, s. 468 vd. Sumela manastırı hak. izahat, res. 63-71 burası ile ilgili muhtelif fotoğraflar.

^{11b} Siyah Meryem'ler hakkında etraflı bir araştırma yapılmıştır, kşl. Marie Durand-Lefebvre, *Etude sur l'origine des Vierges Noires*, Paris 1937; burada tesbit edildiğine göre, normal olarak zamanla kararmış her çeşit Meryem tasvirleri olmakla beraber, hususi olarak siyah renkte yapılmış Siyah Meryem'ler de vardır ki bunlar Sanat tarihinde ayrı bir yer işgal ederler Siyah Meryem'lerin menşeleri hususunda beş ayrı hipotez ileri sürülmüştür:

- A) Renk kararmasının, rutubet, is, yangın dumanı gibi sebepler veya tahtanın eskimesi ile olması.
- B) Meryem'in mensup olduğu etnik tipin aranması ve onun mensup olduğu kavmin kadınlarına benzetilmek istenmesi.
- C) Tamamen Asyaî bir tesir altında meydana gelmesi.
- D) Sembolik bir mana verilmek istenmesi ve bu hususta *Tevrat* ile *İncil*'deki bazı sözlerin Meryem'in rengi hakkında dayanak olması.
- E) Eski bazı kültlerin Hıristiyanlığa intibakı ile bu rengin verilmesi.

Yazar, bilhassa Fransa'daki Siyah Meryem tasvirleri üzerinde durmuş ve dolayısı ile diğerlerini, yine Lukas tarafından yapıldığı iddia edilen Rus ikonalarını da zikr etmiştir (s. 33-39) yazar, ayrıca Lukas'a izafe edilen resimlerin şüphe uyandırdıklarını (s. 67-71), hatta Lukas'ın ressamlığının çok şüpheli olduğunu olduğunu (s. 114) belirtir. Hakikî portresi bilinmiyen Meryem'in aslında koyu renkli olması da muhtemeldir. Fakat yazarın tesbit ettiği şu hususlar dikkat çekicidir: Siyah Meryem'ler bilhassa Avrupa doğusuna doğru çok sayıdadır, bilhassa ziyaret yerlerinde bulunmakta ve dağlarda, yüksek yerlerde, orman içlerinde kurulan ibadet yerlerinde muhafaza edilmektedir; ayrıca bu yerlerde şifalı bir de su bulunmaktadır, nihayet Fransadaki bu tasvirlerin buldukları yerlere mucizevi şekilde geldiklerine inanılmaktadır. Bütün bu hususiyetler çok değişik ve uzak çevrelerde dini inanışların tamamen aynı karakteri göstermesi bakımından çok ilgi çekicidir.

Kısacası Trabzon'un Sumela manastırı, bu adı ile tarihte ancak Trabzon Komnenos'ları devrinde ortaya çıkmaktadır. Her köşesinde irili ufaklı bu çeşit binalar olan bu bölgenin, peyzaj itibarıyla en hâri-kulâde bir yerinde Sumela manastırı kurulmuş ve Osmanlı devri Türk idaresi sırasında devamlı gelişmeler ile tam mânası ile muazzam bir tesis hâlini almıştır. Hemen hemen 1200 m. rakımlı bir noktada ve vâdinin dibinde akan suyun 300 metre kadar yüksekliğinde, dimdik denilebilecek kadar sarp bir yamacın ortalarında oldukça geniş ve yüksek bir mağara, daha doğrusu bir kovuk bu tesisin çekirdeğini teşkil etmiştir. Bu, erişilmesi zor ve yorucu kovuk önündeki dar çıkıntı, zamanla burada büyüyen, genişliyen ve zenginleşen manastıra zemin olmuştur.

Bu manastırın kurulduğu, kayalık ve dik yamacın ortasındaki büyük kovuğun, acaba tarihin karanlık çağlarından itibaren bir kült yeri olması ayrıca mümkün görülebilir mi? Dağlara, yüksekliklere ve mağaralara bir kült yeri olarak daima özel bir değer verildiği bilinir. Belki bu mağaranın içinde de evvelce böylece bir sunak yapılmıştı. Hıristiyanlık yayıldıktan sonra burasının bilinmeyen bir tarihte ufak bir keşiş inzivagâhı haline getirildiği de düşünülebilir. Tabiatıyla bu tahminler, benzeri eserlerde müşahede edilen hususlardan çıkarılmaktadır. Ancak mağara kısmında yapılacak etraflı ilmî araştırma ve sondajlar bu tahminlerin doğruluk derecesini belki aydınlatabilir¹². Yoksa şimdiki halde müsbet hiç bir dayanak yoktur.

Atina'dan gelen iki rahip, Barnabas ve Sophronios'un Theodosios devrinde burasını kurmuş ve Iustinianos'un kumandanı Belisarios'un da tamir ettirmiş olduğu yolundaki kuruluş efsanesinin sağlam bir esasa dayanmadığını yukarıda işaret ettik. Bu efsane bir tarafa bırakılacak olursa, manastırın şimdiki halde hiç değilse onüçüncü yüzyıldan itibaren, tarihini takip mümkündür. Bu sırada artık Bizans İmparatorluğundan apayrı bir devlet halinde doğarak, başlıbaşına

¹² Antalya dolaylarında Kara in denilen mağarada ilk insanların yaşadıklarını gösteren âletten yüzlercesi bulunduğu gibi tarih çağlarında burasının kutsal bir yer olduğunu gösteren işaretler de görülmüştür. Bk. K. Kökten, *Antalya'da Kara in mağarasında yapılan tarih öncesi araştırmalarına toplu bir bakış*, "Belleten" XIX (1955) s. 273; Aynı şekilde, Karadeniz Ereğli'sinde, dere vâdisi içinde sıralanan muazzam mağaralar Herakles mağarası olarak İlkçağ'da tanınmış, Bizans devrinde de kült yeri olmağa devam etmişlerdir; bk. F. K. Dörner, *Auf der Suche nach dem Eingang in das Reich des Hades*, "Umschau" (1965) Heft 15, s. 463-465.

gelişmeğe başlamış olan Trabzon Komnenos'ları prensliği, başkendi Trabzon şehri olmak üzere bu çevrede hâkim durumda bulunuyordu¹³. Kendilerini Bizans İmparatorluğu'nun meşru vârisi olarak gören ve kendilerini İmparator olarak tanıtan Trabzon prenslerinin bu üvanını, 1261 'de yeniden İstanbul'a sahip olarak eski Bizans devletini ihya eden hakiki Bizans İmparatorluğu kabul etmemiştir. Başlıbaşına bir politikaları, bilhassa komşu Türk beylikleri ile çok yakın ve girift temaslari bulunan Trabzon Komnenos'larından III Alexios (1349-1390) bu manastırın esas kurucusu sayılabilir. İki kızkardeşi Türk beyleri ile evli olan, kendi dört kızını da komşu Türk beylerine veren III. Alexios'un Sumela'ya özel bir ilgi gösterdiği kaynak ve vesikalardan anlaşılmaktadır¹⁴. Buradaki keşiş hocrelerine, onun büyük dede, dede ve babasının da bazı bağışlarda bulunmuş oldukları bu vesile ile öğrenildiğine göre, Alexios'un büyük dedesi II. Ioannes (1280-1285) zamanındanberi burada dinî bir merkezin mevcut olduğuna ihtimal verilir. Yine başka bir efsaneye göre, büyük bir kasırga sırasında Meryem sayesinde canını kurtaran III. Alexios burasını yeni bir tesis halinde inşa ettirmiş, zengin vakıflar bağışlamış bir khrysobullos yâni bir ferman ile de bu vakıflarını sağlam esaslara bağlamıştır. Manastırın 1650'ye kadar dış kapısı üzerinde görülebilen 1360 tarihli, beş mısralık bir manzum kitabede III. Alexios, bu tesisin kurucusu (*ktetor*), "Doğu ve Batı (=İberia)nın hâkimi İmparator" olarak gösterilmişti. Alexios 1361 yılındaki bir güneş tutulmasını burada karşılamıştır. Hattâ, bu prensin sikkelerinde gü-

¹³ Trabzon prensliği tarihi için bk. J. Ph. Fallmerayer, *Geschichte des Kaiserthums von Trapezunt*, München 1827; ay. mlf., *Original-Fragmente zur Geschichte des Kaiserthums Trapezunt*, "Abh. d. bay.—Akademie" München 1843-44; W. Miller, *Trebizond, The last Greek Empire*, London 1926.

¹⁴ G. Finlay, *Medieval Greece and Trebizond*, 1851; almanca, *Griechenland und Trapezunt im Mittelalter*, Tübingen 1853, s. 421; Miller, *Trebizond*, s. 56 vd. 41 yıl hüküm süren ve 1390'da ölen Alexios III, bir çok kilise ve manastır yaptırmış veya ihya ettirmişti. Trabzon'da şimdi Eski Cuma camii olan Evgenios kilisesinin yeniden inşa ettirmiş, Panaghia Theoskepastos kadınlar manastırını süsletmiş ve genişletmişti. Ayrıca kıyıda Kordyle'de bir Phokas kilisesini ihya ile yanında bir manastır kurmuş, Sumela'yı inşa ettirmiş ve nihayet çok uzakda, Aynaroz'da Dionysou manastırını kurmuştu. Kordyle, Trabzon'un Batısında kıyıda Akçekale mevkiidir. Bugün burada iyi muhafaza olmuş bir kale harabesi bulunmakla beraber manastırın bir izine rastlanmamıştır, kş. A. Bryer, *The littoral of the Empire of Trebizond in two fourteenth century portolano maps*, "Arkheion Pontou", XIV (1962) s. 109, res. 8.

neş resmi bu olayla ilgili kabul edilmektedir¹⁵. 1365 tarihli "vakfiyesi" ile de manastırın bütün idarî şartlarını, arazisini, gelirlerini düzene koyduktan başka, Trabzon'a gelecek bir tehlikeyi, bir Türk akınına önlemek üzere, buradaki keşişlerin daima uyanık bulunmalarını da bildirir¹⁶. III. Alexios aleyhine bir takım tertiplere karışan Metropolit Niphon, yakalanarak Sumela'ya kapatılmış ve burada 1364 de ölmüştür. Alexios'un oğlu III. Manuel (1390-1417) babası gibi dinî tesislere bağlılığı olan bir şahıs idi. Tahta çıktığı yıl, saray hazinesinde bulunan değerli bir stavroteği (içinde İsa'nın çarmıhının bir parçası bulunduğu iddia edilen müzeyyen bir haç) Sumela'ya hediye etmişti. Son Trabzon Komnenos'ları da Sumela manastırını yeni fermanlar ile zenginleştirmişler veya vakıflarını tasdik etmişlerdir. Trabzon ve havalisi Türk idaresine geçtikten sonra Osmanlı Sultanları, Aynaroz'da, Sina'da ve daha birçok manastırda da olduğu gibi, manastırın eski hak ve hukukunu dikkatle korumuşlar, hattâ buraya imtiyazlar vermişler, bazı hediyeler de yollamışlardı. Nitekim Sumela'da bulunan iki şamdan, Yavuz I. Selim (1512-1520) in bir hediyesi olarak biliniyordu. Burada ayrıca Trabzon fatihi II. Mehmed'in de manastırın haklarını tanıdığını bildiren bir fermanı muhafaza ediliyordu. Daha başka fermanların muhafaza edildiği, burası hakkındaki yayınlardan öğrenilmektedir¹⁷. Burada Sultan II. Bayazıt, I. Selim, II. Selim, III. Murad, İbrahim, IV. Mehmed, II. Süleyman, Mustafa ve III. Ahmed tarafından verilmiş fermanlar bulunduğu bildirilmektedir. Onsekizinci yüzyılın ikinci yarısından itibaren manastır ile Eflâk voyvodalarının ilgilendikleri ve devamlı yardımlar ve yazı-

¹⁵ O. Retowski, *Die Münzen der Komnenen von Trapezunt*, Moskova 1910, s. 136, (bu kitap görülemedi), W. Wroth, *Catalogue of the coins of the Vandals ... and of Trebizond*, London 1911, s. XCII - XCIII, s. 293 - 301'de III. Alexios'un sikkelinin resimleri, no. 6 - 9, da güneş şekli farkedilmekte.

¹⁶ Bu vesikanın kopyası Atina'da Bizans müzesindedir, bk. G. Sotiriou, *Guide du musée byzantin d'Athènes*, Atina 1932, s. 153, no. 37. Bu kopyada Patrik Iacobos (1679 - 1682)'in imzası vardır. Aslının 1840'daki görünüşünü Fallmerayer, *Fragmente*, s. 184 vd. da anlatır. Bunun altında III. Alexios ve karısı Theodora'nın bir resmi bulunduğu anlaşılmaktadır; ayrıca kşl. aşağıda not 19.

¹⁷ T. Gökbilgin, *XVI. yüzyıl başlarında Trabzon livası ve Doğu Karadeniz bölgesi*, "Belleten", XXVI (1962) s. 316 (Sumela'nın timara çevrilen evkafı hak.) Sumela'nın Türk devrine ait vesikaları etraflı surette tanıtılmamıştır. Yalnız, manastır faal iken basılan rumca bazı yayınlarda bunlardan kısaca bahsedilmiştir, nitekim. bk. Kyriakides, *not 4 deki yerde*, s. 79 vd.

lar gönderdikleri tesbit olunmuştur. Ghikas (1755), Stephan (1764), Hypsilantes (1775)'in böylece ilgilendikleri bilinir¹⁸. Tabiatıyla manastırın arşivinde, İstanbul patriklerinin bütün Osmanlı devri boyunca yolladıkları yazılar da muhafaza ediliyordu. Sumela bilhassa onsekizinci yüzyılda Voyvodaların himayesinde gelişmiş ve birçok kısımları yeniden yapılmış, İgnatios adında bir Başpiskipos 1749'da duvarların bütün sathlarını yeniden fresko resimler ile süsletmiştir. Sumela, Anadolu'da bütün Rum-ortodoks topluluklarının görülmemiş bir zenginlik ve heyecan içinde teşkilâtlandıkları, kilise ve manastırlarını her taraftan akan paralar ile yeniden inşa ettikleri, muhteşem şekilde süsledikleri ondokuzuncu yüzyılda en parlak çağını yaşamıştır. Bu sıralarda manastırda misafir olan ve Trabzon tarihi ile ilgili vesikaları inceleyen alman Fallmerayer, manastırda yaşayan keşişlerin ne derece menfaat düşkünü olduklarından ve ilmî şeylere karşı cahilce davranışlarından şikâyet eder. Üzerinde III. Alexios'un ve karısının minyatürleri bulunan¹⁹, fakat altındaki altın mühürleri koparılmış, tezhipli muhteşem fermanı (*khrysobullos*) incelediği sırada, başındaki rahibin can sıkıntısı göstermesi üzerine, ona türkçe olarak söylediği: "*Karabaş sen ne söylersin, senin aklün dairesinden çıktı* (havsalan böyle şeyleri almıyor demek istiyor), *Frenk semtlerinde (memleketlerinde) bu şey, hem ekmek hem ikram verir!*", sözü hem buradaki keşişlerin ilgisiz ve cahil oluşunu hem de, onların rumca değil, türkçe konuştuklarını gösterir. Nitekim aynı tarihçi buradaki keşişlerin yalnız türkçe konuştuklarına başka vesile ile de işaret eder. Bu hususda şunu da belirtelim ki, Eflâk voyvodası Skarlatos Ghikas tarafından 1768 yılında Bükreş'de bastırılan Hıristiyanlık akidesi hakkındaki

¹⁸ 1775 tarihli bir vesika Atina Bizans müzesindedir, kşl. Sotiriou, *not 16'deki yerde*, s. 153, no. 34/35.

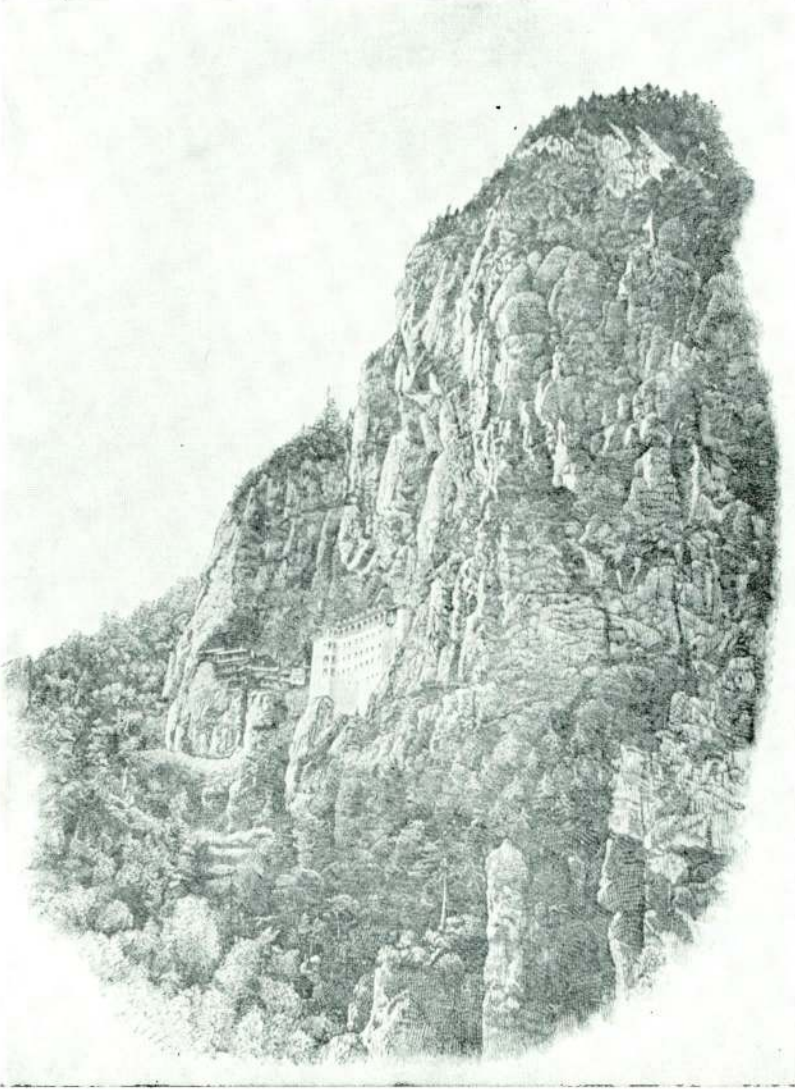
¹⁹ Alexios'un Aynaroz'da kurdurduğu Dionysiou manastırına verdiği Eylül 1374 tarihli tıpkı benzeri olan *khrysobullos* (temliknâme) uzun süre kimseye gösterilmemiştir. Vaktiyle metni yayınlanan bu vesika, kşl. J. Dräseke, *Vom Dionysioskloster auf dem Athos* (1893), "*Byzantinische Zeitschrift*," II (1893) 79 - 95; Metropolit Khrysantos, *He Ekklesia Trapezountos*, Atina 1932-33, lev. 85-87'de yayınlanmıştır. Bu vesikanın bir reproduksiyonu için bk. F. Dölger, *Mönchsland Athos*, München 1943, s. 96, res. 51-52. Bu çeşit vesikalar arasında sahteler hiç de az değildir; böyle acemice tertiplenmiş sahte bir vesika için bk. Dölger, *ay. esr.* s. 106. Alexios III un sahte bir vesikası için kşl. Ph. Lemerle, *A propos de la fondation du monastère de Koulloumous, un faux chrysobulle d'Alexis III, empereur de Trebizonde*, "*Bull. de Corresp. Hellenique*", 58 (1934) s. 221 - 234.

kitap Sumela manastırı mensuplarından Parthenios Metaxopoulos adında bir ruhanî tarafından türkçeye çevrilmiş ve rum harfleri ile basılarak aynı zamanda yayınlanmıştı²⁰. Aynı kitabın içine : “Sumela manastırının kuruluş efsanesi hakkında *Azım Padişahlık*²¹ ve *Patriklik Sumela Panagia'nın manastırı için güzel nakliet* (= 'Αζήμ Πατρισσοαχλήμ βὲ Πατρικλίκ Σουμελᾶ Παναγίανην μοναστήρή ἱτζην κιουζῆλ νακλιηῆτ) başlıklı bir de bölüm bulunmaktadır. Ayrıca burada yine rum harfleri ile türkçe, Sumela Meryemi adına manzum bir ilâhi vardır. Yine Fallmerayer'in 1840'da yazdığına göre, Sumela'nın gezgin keşişleri bütün Anadolu, Kafkasya, Balkanlar ve hattâ Rusya'yı dolaşarak, Meryem ikonasının kötü bir kopyasını satmak suretiyle iane topluyorlar, bu paraları müesseselerine getiriyorlardı. Nitekim bunlardan bir tanesi, üzerinde kırkbin kuruşluk bir servet ile dolaşırken, Kayseri'de öldürülmüştür. Osmanlı devleti katilleri yakalatmış, idam ettirmiş ve çalınan paraları da manastıra teslim etmişti. Geçen yüzyıl içerilerinde iyice zenginleşerek²², 1860'a doğru büyük binalar inşası suretiyle

²⁰ Kşr. S. Salaville-E. Dalleggio d'Alessio, *Karamanlidika I*, Atina 1958, s. 43-48, No. 11, lev. XI; bu kitabın tahlili hak. kşl. S. Eyice, “*Bulleten*” XXVI (1962) s. 369-374. Bükreş'de Rum harfleri ile türkçe olarak basılan kitaplar hakkında ayrıca bk. Const. C. Giurescu, *Livres turcs imprimés à Bucarest (1701 et 1768)*, “*La Revista Istoriça Română*”, XV (București 1946) s. 1-12. Bu makaledeki bazı yanlış görüşler Salaville-Dalleggio'nun kitabında düzeltilmiştir. Eflâk ve Boğdan voyvodaları ve bunların Rumlar üzerindeki tesirleri hakkında çok eski bir araştırma mevcuttur, M. Ph. Zallony, *Traité sur les Princes de la Vialachie et de la Moldavie, sortis de Constantinople connus sous le nom : Fanariotes; ou exposé de leur influence dans l'empire ottoman contre les grecs...*, Paris 1830.

²¹ Önceleri İmparatorluk, Türk devrinde ise Padişahlık ve Patriklik manastırı olan bu manastırın benzerlerinin hukukî statüleri hakkında kşl. S. Deslandes, *De quelle autorité relèvent les monastères orientaux?*, “*Echos d'Orient*”, XXI (1922) s. 310.

²² Osmanlı devrinde Türk idaresinin hoşgörülüğü İmparatorluğun dört bucağında yüzlerce manastırın gelişmesini mümkün kılmış olmasına rağmen, gene de bu müesseselerde sistemli düşmanlık hikâyeleri uydurulmuştur. Evliya Çelebi daha 17. yüzyılda, Sakız adasını ziyaret ettiğinde esas Bizans devrine inen Nea Moni manastırının zenginliğini anlatarak, hristiyanların bu müessesenin evkafını nasıl koruduklarını belirttikten sonra, müslümanların kendi vakıflarını nasıl çaldıklarını çok acı bir ifade ile tenkid eder (kşl. Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*, İstanbul 1935, IX, s. 122) “. temaşa etdiğim yerlerde Kâfiristandan mâmûr bir dar diyar görmedim. Ve islâm diyarı kadar harabâdâd görmedim. Kefere-i ve fecere-i müşrikîn batıl dinleri üzre can verüb kenislerin mâmûr iderler ve malinden bir fûlsü ahmer ekl etmeğe İsved-i Nikoliden ve Meryem ve İsasından havf iderler. Amma bizim ulema ve suleha ve hâkim ve mütevellilerimiz vakfullahları “vakfiy-

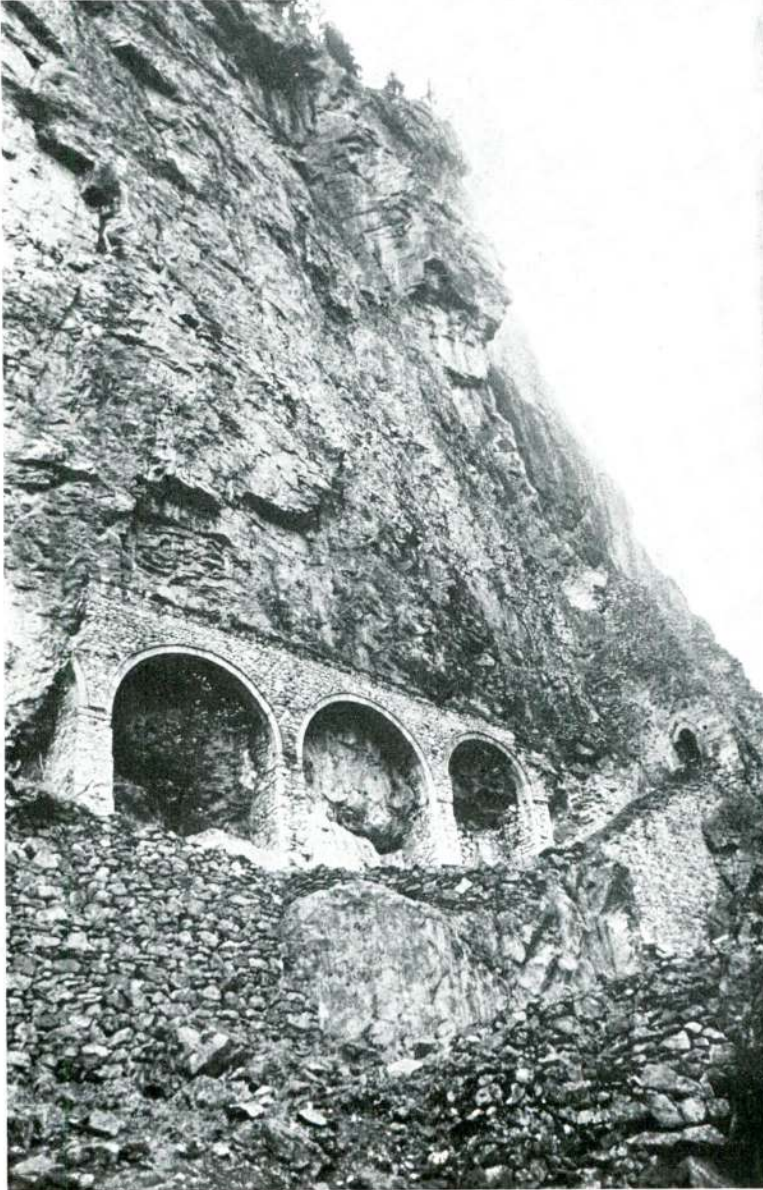
Res.1 — Sumela manastırının eski bir gravürü (G. Maw, *Genus crocus*, [1886] dan)

S. Eyice

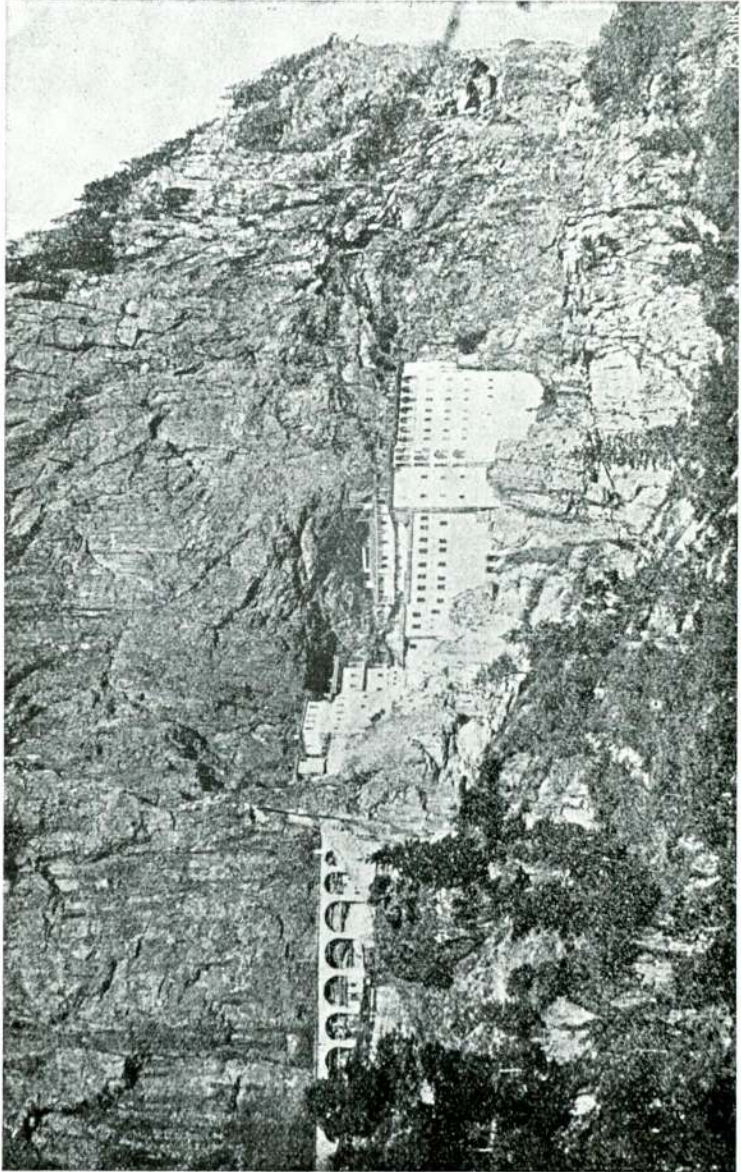
Res. 2 — Sumela manastırı 1929 da (D. Talbot Rice'dan)

S. Eyice

Res. 3 — Manastırın sukemeri ve merdiveni (1956 da) (Foto: A. Albek)

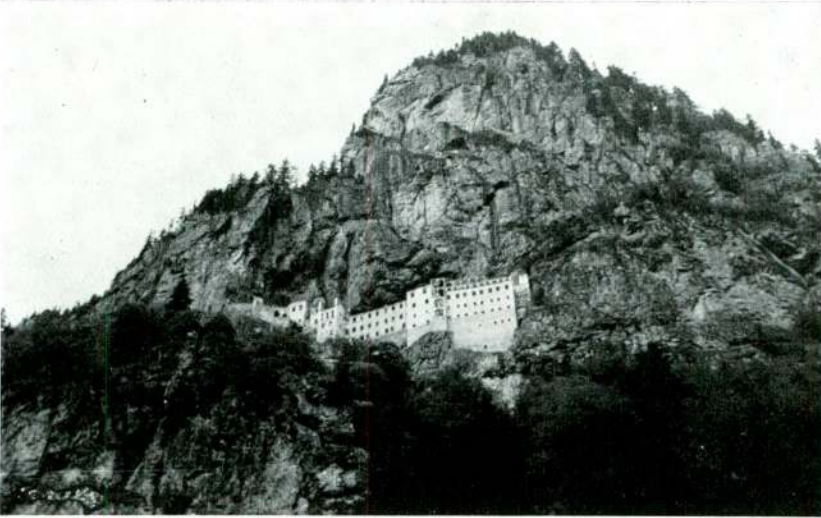
S. Eyice

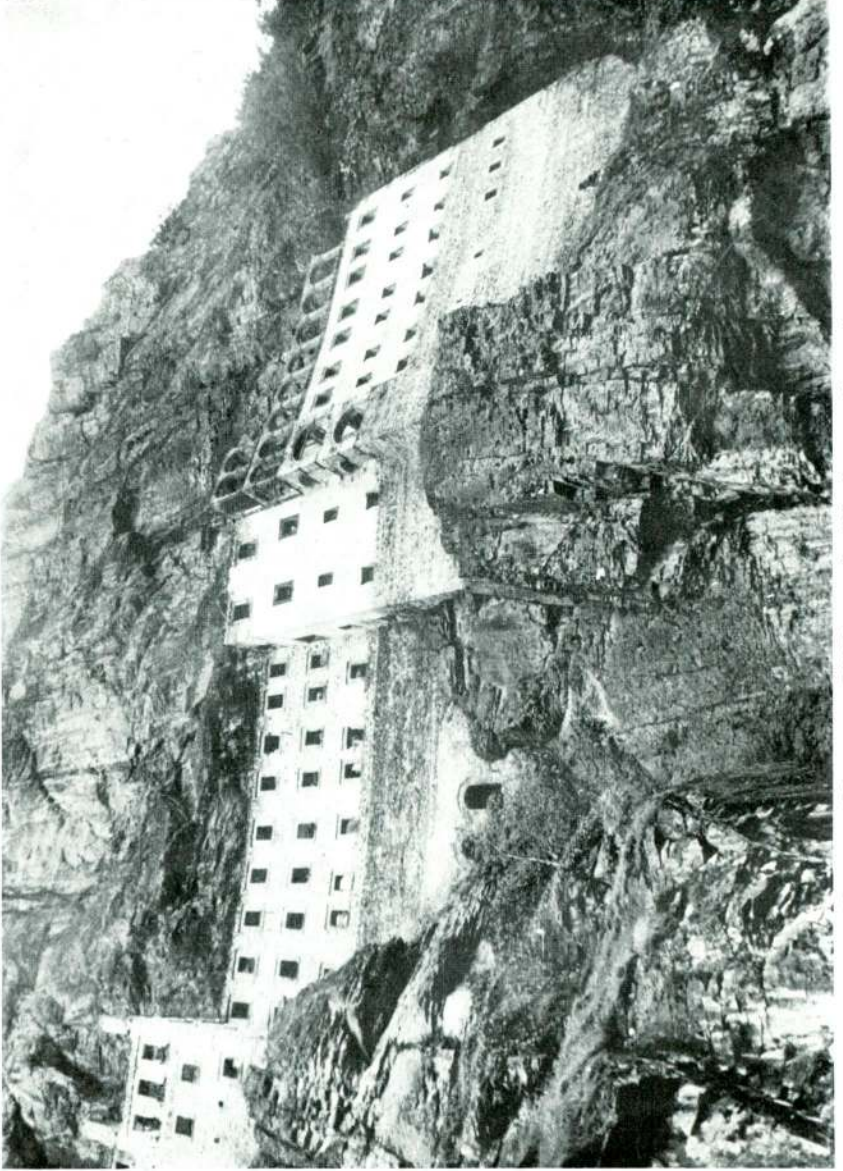
Res. 4 — Sumela manastırının eski bir fotoğrafı (Papamikalopoulos'dan, 1903)

Res. 5 — Sumela manastırının kurucusu Alexios III Komnenos ve karısı (Aynoroz'daki bir ferman üzerinde)

Res. 6 — Sumela manastırının genel görünüşü

Res. 7 — Manastırın XIX. yüzyılın ikinci yarısında yapılan keşişhane kısmı (Foto : A. Albek)

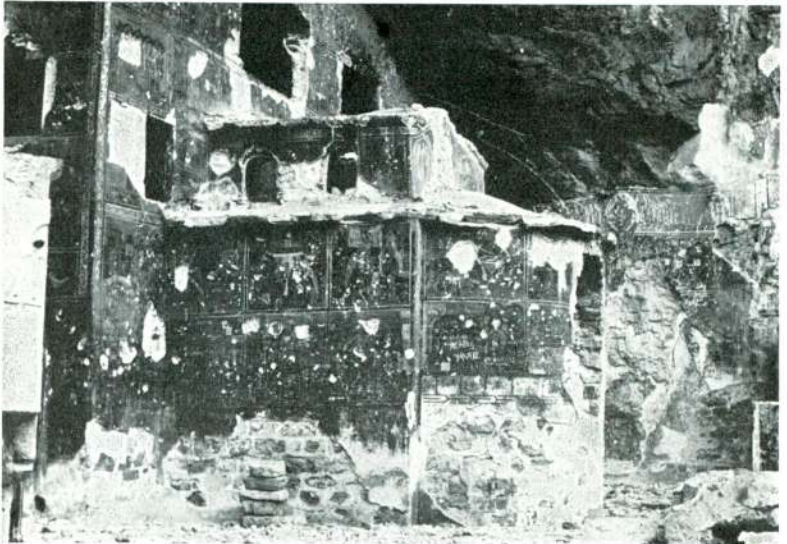

Res. 8 — Manastırın iç avlusu ve etrafındaki binalar. Solda kutsal mağarayı kapatan duvar ile önündeki şapel görülmüyor. (Foto: A. Albek)

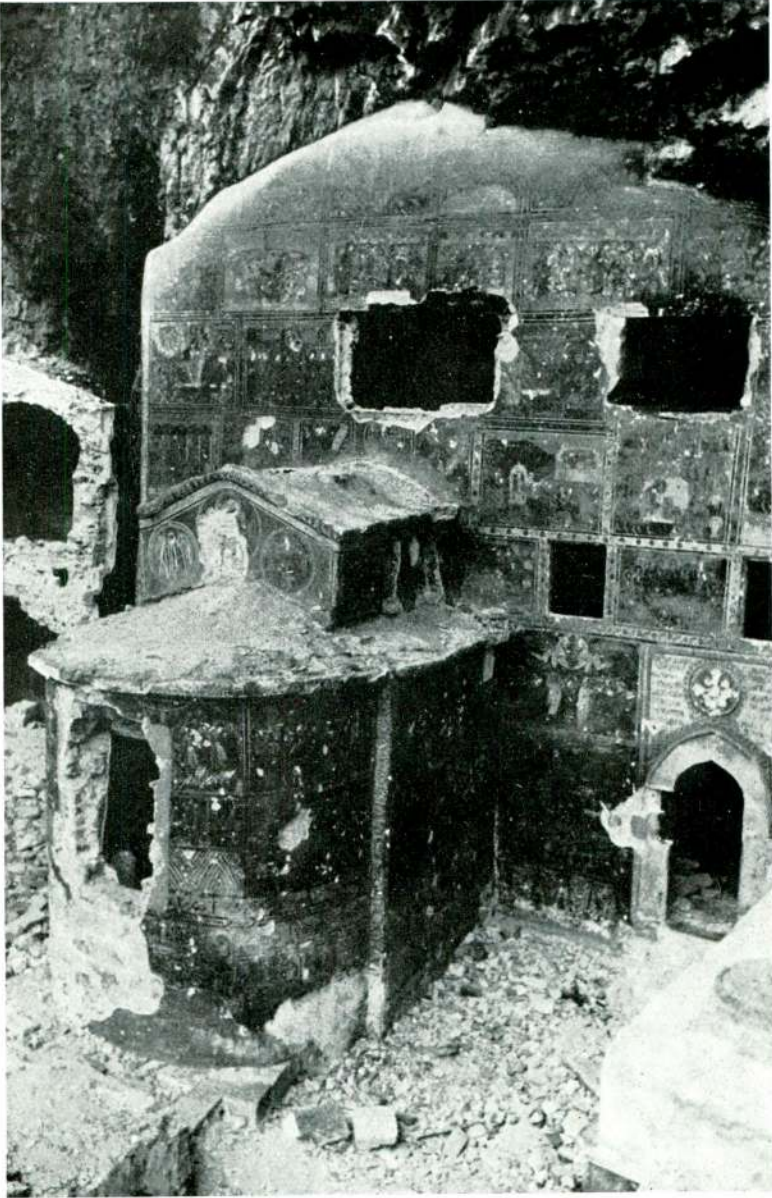
S. Eyice

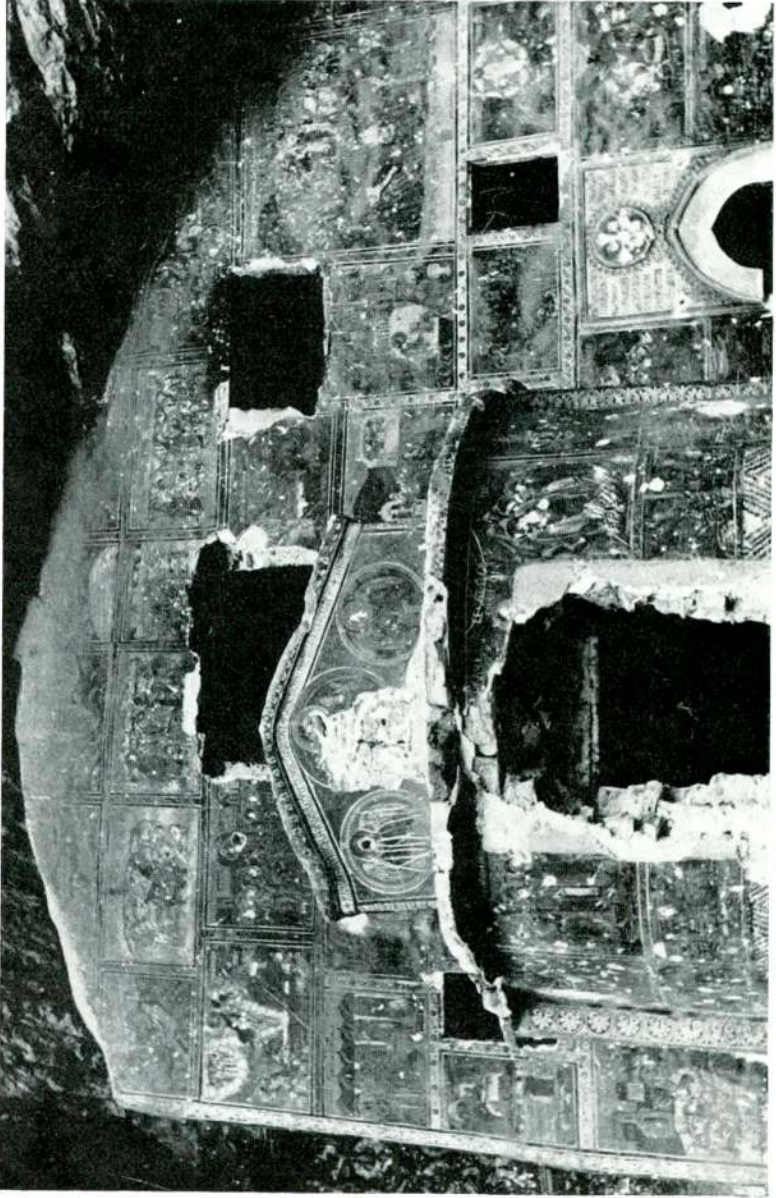
Res. 9 — Mağara önündeki şapel 1929 da (Talbot - Rice'dan)

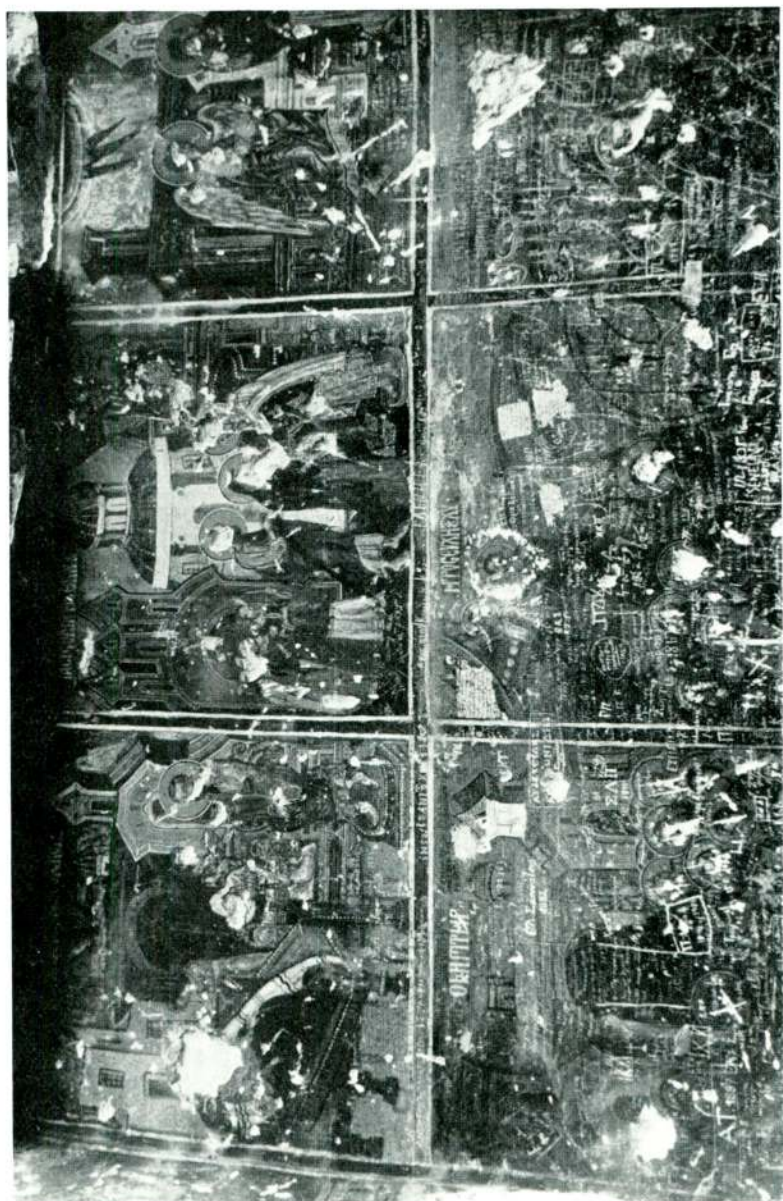
Res. 10 — Aynı şapel 1962 de (Foto: R. Erzin) (Sağda kaya sathına işlenmiş olan Mahşer kompozisyonunun alt kısımlarının harap olduğu farkedilir)

Res. 11 — Mağara'yı kapatan duvar ve önündeki şapel (Foto: A. Albek)

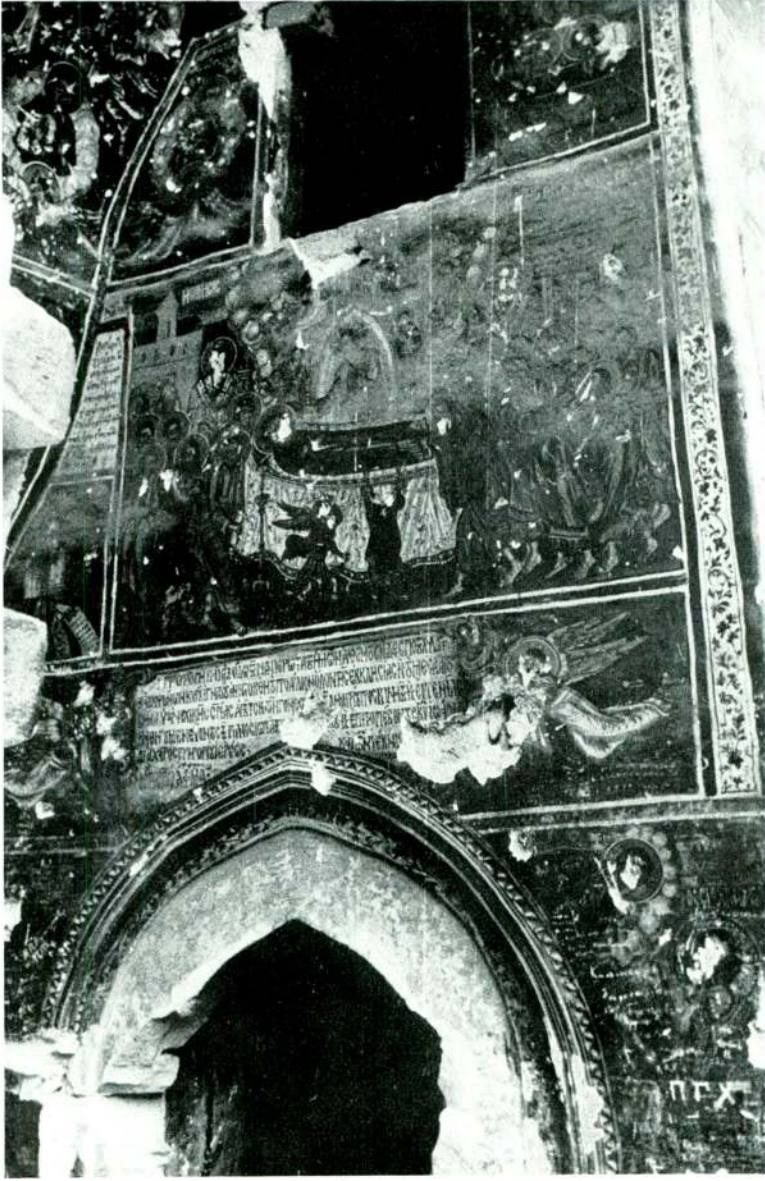
Res. 12 — Mağara önündeki duvar ve şapelin freskoları (Foto: A. Albeck).

Res. 13 — Freskolardan detay (Foto: A. Albek).

Res. 14 — Mağaranın kapısının yan duvarındaki freskolardan
(Foto : A. Albek)
(Üst kısımda bulutlu haleler içinde Havvariler, altta Meryem tasvir edilmiştir)

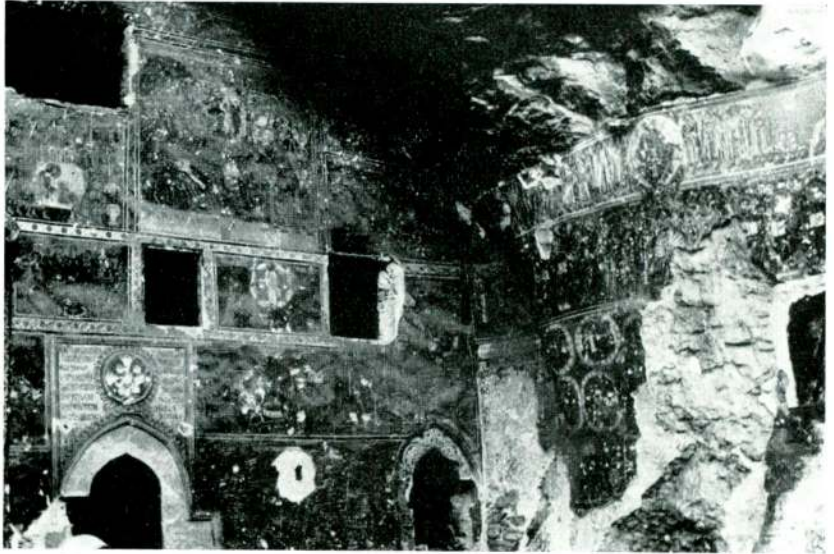

Res. 15 — Kudsal mağaranın kapısı ve üstündeki freskolar (Foto: A. Albek)
(Pencere altındaki panoda Meryem'in ölümü (Koimesis) sahnesi tasvir edilmiştir.
Kapının üstünde XVIII. yüzyılda yapıldığını belirten kitabe)

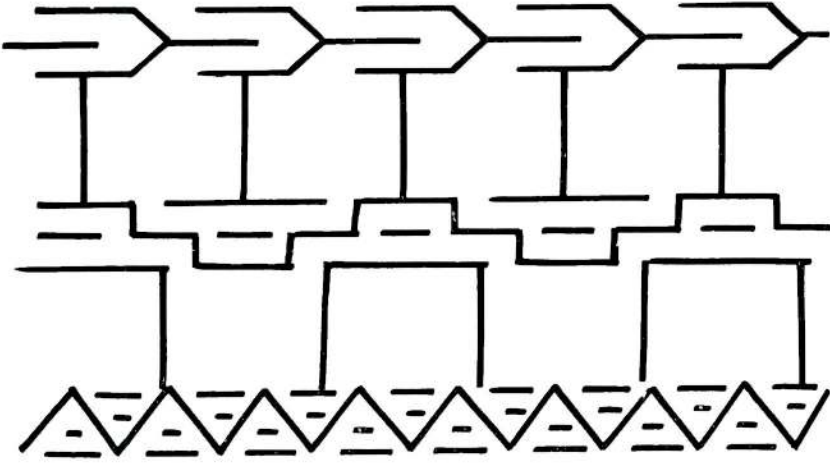
S. Eyice

Res. 16 — Freskolardan bir detay (Foto: A. Albek).

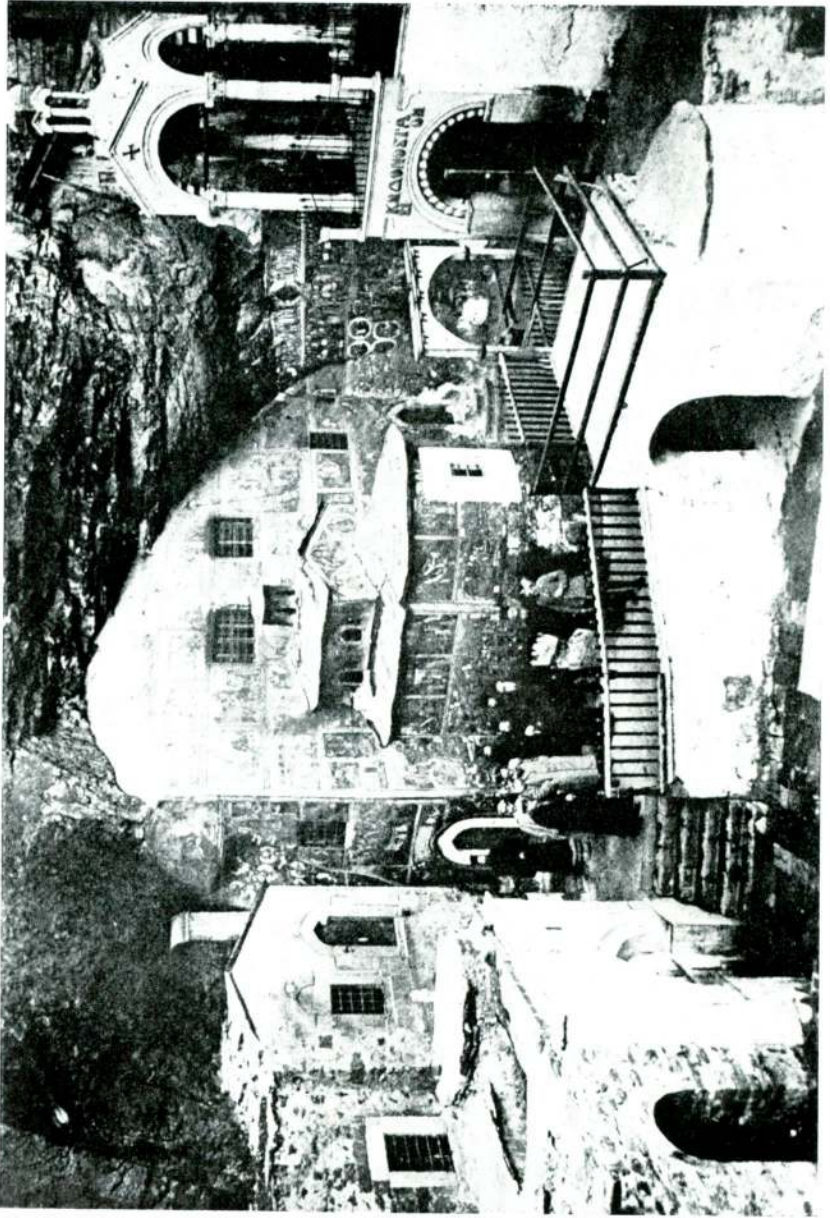
Res. 17 — Mağaranın duvarı ve kaya yüzünde büyük Mahşer tasviri
(Foto: A. Albek).

Res. 18 — Şapel'in duvarındaki derz taklidi süsler.

Res. 19 — Sumela manastırının mühürleri

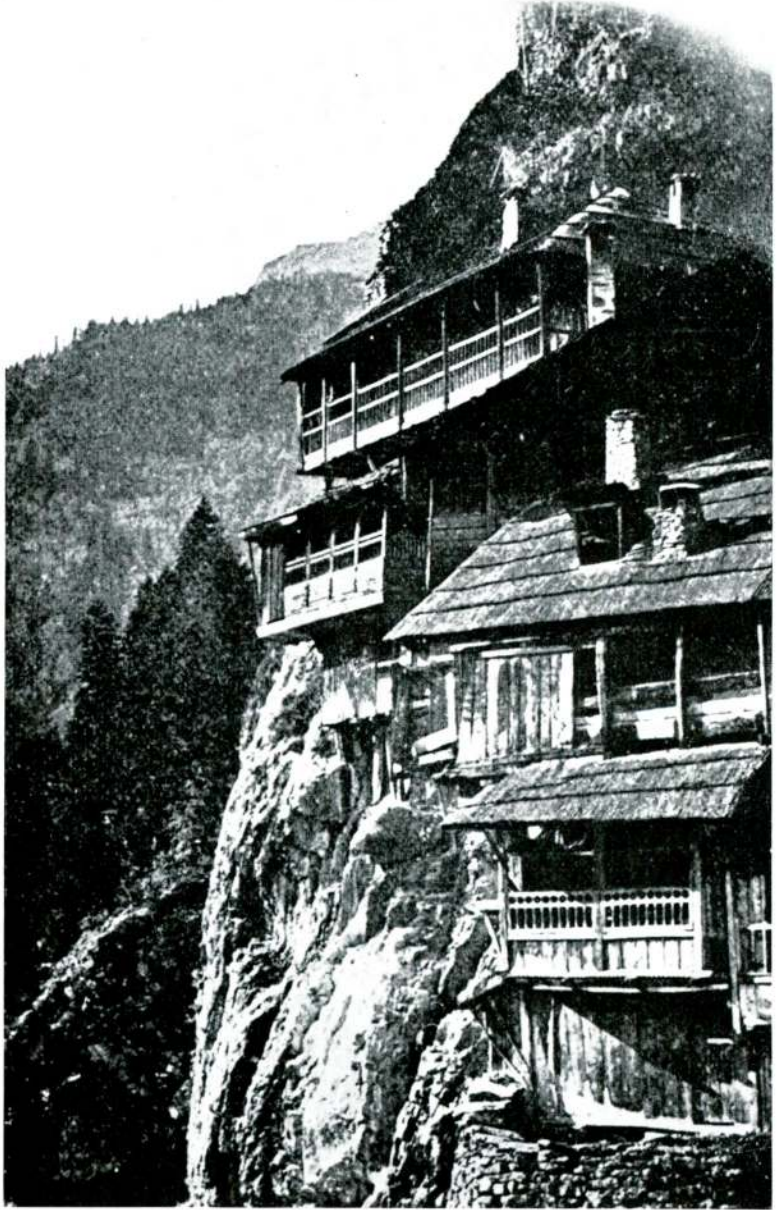

Res. 20 — Trabzon'un Rus işgali sırasında Sumela manastırı ve Rus subayları (Khrysantos'dan).

Res. 21 — Manastırın giriş kısmında, Kütüphanenin önündeki binalar
(Khrysantos'dan)

S. Eyice

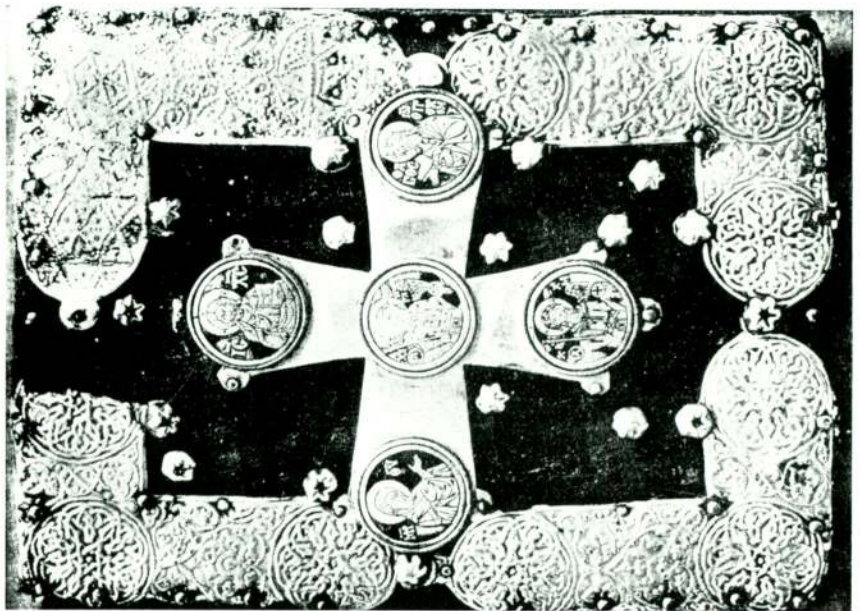
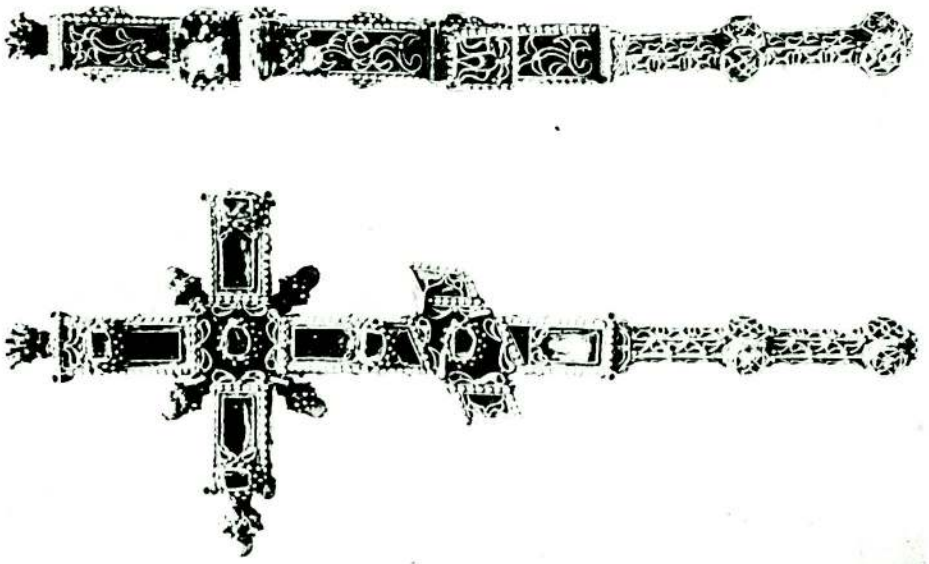

Res. 22 — Çok eskiden manastırın girişi üstünde bulunan ahşap evler
(Hoffmeister'den).

Res. 23 — Sumela'nın Meryem İkonası (Khryanthos'dan)

S.Eyice

Res. 25 — Manuel Komnenos un manastira verdizi hac

Res. 24 — Sumela manastiri Stravrotegi

muazzam bir tesis halini alan Sumela manastırı²³, 19. yüzyılın yabancı seyyahları tarafından ziyaret edilerek kısa tasviri yapılmıştır. Rusya hizmetinde uzun yıllar çalıştıktan sonra Tiflis'den memleketine dönen Albay Rottiers, 1818'de Trabzon'da bir müddet kaldığında Gümüşhane'ye giderken öğle yemeğini Prodromos manastırında yediğini, geceyi ise Meryem Ana manastırında geçirdiğini, keşişlerin

yesi vardır ye demişler” deyü mal-i vakfı yiyüb giderler ...”. Osmanlı idaresinde çeşitli manastır ve kiliselerin durumları, imtiyazları, hakları ve arazileri, arşivlerde mevcut yüzlerce vesikanın incelenmesi suretiyle ortaya konulmalıdır. Bugün Aynaroz'da henüz hiç el sürülmemiş birçok Osmanlı devri fermanı manastırların arşiv ve kütüphanelerinde durmaktadır (bir tanesinin resmi için bk. F. Dölger, *Mönchslanđ Athos*, München 1943, s. 100-101). Osmanlı İmparatorluğunda, Ortodoks kilise ve manastırlarının 19 yüzyıl içlerinde ve bilhassa 1850 den itibaren çok büyük ölçüde geliştikleri kolaylıkla tesbit edilir. Şehir ve kasabalardaki kiliselerin hemen hepsi bu tarihlerde inşa olunmuş ve bunların bilhassa gösterişli olmasına dikkat edilmiştir. Türk idaresinin geniş toleransı sayesinde gelişen bu müesseselerin durumu bazı hakşinas yabancılar tarafından da teslim edilmiştir, kşl. M. A. Ubicini, *Monastères grecs en Turquie*, “*Revue de l'Orient de l'Algérie et des Colonies*”, XI (1853), s. 385-399 s. 387 de şunları yazar: “Leurs monastères demeurent debout, autant par suite du système de tolerance pratiqué envers les raïas, que par un effet du respect que les musulmans professent pour tous les ordres religieux, a quelque secte qu'ils appartiennent, bien que le monachisme soit en opposition avec le dogme fondamentale de l'islamisme”.

²³ Osmanlı devletinin son yarım yüzyılında, mevcut manastır ve kiliseler yeni baştan yapılırken, çeşitli hristiyan toplulukları da yeni dinî merkezler kurmağa gayret etmişlerdir. Çarlık Rusya'sının koruyucu azizi olan Nikolaos'un mezarı bulunduğu yer olarak kabul edilen, Güney-Batı Anadolu'da Demre'deki Ayios Nikolaos kilisesi ve etrafı Ruslar tarafından alınmış ve kilise 1860'a doğru Salzman adında bir mimar gönderilerek tamir ettirilmiştir. Devletin son andaki bir tedbirinin, bu arazinin Rus mülkü olmasını önlemiş olduğu söylenir (kşl. H. Rott, *Kleinasiatische Denkmäler*, Leipzig 1908, s. 326). Halbuki Selçuk (Ayasluk) yakınında Panaghia Kapulu denilen bir küçük kilise harabesi ve etrafındaki geniş arazi 1892'de Katolik'ler tarafından satın alınarak, burası ufak bir alman kasabasındaki cahil ve yatalak bir köylü kızının vizyon'larına (gâipden verdiği bilgiler) gibi çok şüpheli delillere dayanmak suretiyle Meryem Ana'nın öldüğü ev olarak ilân edilmiş ve Lazarist'ler üzerindeki mülkiyeti 1932'de tasdik edilerek bugün tanınmış bir ziyaret yeri olmuştur (burası hak. polemik yayınlarının ilki Gabrielovich (Hakikî adı: E. Poulin), *Panaghia-Capouli ou la maison de la Ste Vierge près d'Ephèse*, Paris 1896; son yayın ise J. Euzet, *Historique de la maison de la Sainte Vierge*, İstanbul 1961). Bundan heveslenen diğer bir zümre (Capucins) de İzmir'e hâkim Kadife kale tepesinde aziz Polykarpos'un mezarını bulduğunu iddia ederek buradaki araziyi satın almış ve burada bir ziyaretgâh kurmuştur (kşl. P. Jean-Baptiste, *Saint Polycarpe et son tombeau sur le Pagus*, İstanbul 1911).

misafirperver olbuklarını, duradaki bir Meryem resminin her yıl kalabalık ziyaretçi kitlesi çektiğini yazmakla iktifa eder²⁴. C. Ritter'in işaret ettiği Ermeni coğrafyacıları (biri İnciciyan)nın verdikleri bilgileri kontrol edemedik. Sumela'yı ziyaret eden yabancılardan biri de E. Zachariae'dır. 24 Temmuz 1838'de gördüğü bu tesis o devirde çok güç tırmanılan, ancak ahşap iskeleler ile çıkılan ve yalnız ziyaretçiler için indirilen asma köprüler ile kapısına kadar yaklaşılabilen, sağlam demir kapılı, fakat içinde sadece yirmi-otuz kadar keşişin barındığı fakir görünüşlü bir manastırdı²⁵. Yukarıda adı geçen Fallmerayer, üç yıl sonra, hazırladığı Trabzon prensliği tarihi için vesikalar aramak üzere buraya gelmiştir. Geçen yüzyılın ikinci yarısında ise İngiliz seyyahlarından H. F. Tozer²⁶ ile M. P. Warkworth²⁷ bu manastırı ziyaret ederek burası hakkında kısa fakat fay-

²⁴ Cl. Rottiers, *Itinéraire de Tiflis à Constantinople*, Bruxelles 1829, s. 205.

²⁵ E. Zachariae, *Reise in den Orient in den Jahren 1837 und 1838*, Heidelberg 1840, s. 314 - 315, bu ve Fallmerayer'in Sumela hakkında yazdıkları ile Ermeni coğrafyacılarının verdikleri bilgiler, Ritter'in meşhur kitabında özetlenmiştir. C. Ritter, *Die Erdkunde von Asien IX, Kleinasien I*, Berlin 1858, s. 910-912.

²⁶ H. F. Tozer, *Turkish Armenia and eastern Asia Minor*, London 1881, s. 435-445, bir gravür (s. 434-435 arasında) payzajı göstermektedir. Tozer, s. 440'da yazdığına göre, kovuğun önünde bulunan dışarı taşkın şapelin damı, bakır kaplanmış idi. Ermeni coğrafyacılarının da yazdıklarına göre (kşl. Ritter, *Erdkunde-Kleinasien*, s. 911), bu bakırları Sultan IV. Murad kaplatmıştı. Manastırda yaşayan keşişler bu cömert hareketi garip bir hikâye haline getirerek yabancılara anlatıyorlardı. Gûya Sultan Murad manastırı topa tutturmak istemiş, fakat topların ateş almaması üzerine, Meryem'in büyüklüğünü anlayarak (!) Bağdad dönüşü, burasını gümüş kaplatmağı vaad etmiş, fakat sadece bakır kaplatmak suretiyle bu vaadini yerine getirmişti! Bu çirkin hikâyenin benzerleri başka kutsal yerler için de anlatılmıştır. Nitekim İzmid civarında Hagios Panteleimon manastırı için de yine Sultan IV. Murad'a dair böyle bir hikâye uydurulmuştu, bazıları ise, Sumela'daki bu olayı Murad'a değil Sultan Selim'e izafe ediyorlardı, bk. F. W. Hasluck, *Christianity and Islam under the Sultans*, Oxford 1929, I, s. 60. M. Kleonymos ve Khr. Papadopoulos, *Bithynika*, İstanbul 1867, s. 68 - 70'de, I. Murad Hüdâvendigâr'ın İzmir'deki Panteleimon manastırını yıktırttığı, fakat bir mucize üzerine yeniden yaptırttığı (!) efsanesi anlatılır. Arkasından da onun ve diğer Sultanların verdikleri imtiyaz fermanları zikredilir, kşl. E. Dalleggio d'Alessio, *Le tombeau de Saint Pantéléémon à Nicomédie*, *Actes de VIe Congrès Int. d'Etudes byzantines*, Paris 1951, II, s. 95 - 100.

²⁷ M. P. Warkworth, *Notes from a diary in Asiatic Turkey*, London 1898, s. 63-65, bilhassa kütüphaneden ve röliklerden bahsettikten sonra Meryem ikonası hakkında "dünyadaki herhangi birşeyi (*anything in the world*) temsil edebileceğini, fakat Lukas tarafından yapıldığını" söyler.

dalı bilgiler verirler. Manastır'dan en etraflı surette bahsedenlerden biri, G. Palgrave (1826-1888), 1871 Şubatında *Fraser's Magazine*'de çıkan ve kitap halinde de ayrıca basılan makalelerinin bir tanesini *The monastery of Sumelas* başlığı ile bu yere tahsis etmiştir. Yazar, Sultan Murad'ın buradan geçerken manastırı güyâ topa tutturduğu yolundaki efsanenin yalan olduğuna işaret ile, Murad'ın buradan geçmiş olmasına imkân olmadığını belirtir. Palgrave buraya geldiğinde o sırada “*yeni bina*” denilen kışlavârî büyük yapı henüz yapılmış idi ve biteli üç sene kadar oluyordu. Bu İngiliz yazarının müşahedesine göre, bu binanın uçurumdaki kemerler dahil yedi katı vardı ve esas mesken kısmı dört sıra pencereye sahip olup ayrıca üstte de bir galeri uzanıyor idi. Boydan boya içinde tek sıra halinde her katta sekizer oda vardı ve genel olarak çok sağlam bir bina olduğu anlaşılıyordu. Palgrave Murad ve I. Selim'in hediyelerini de zikr ederek, III. Alexios'un minyatürlü fermanını da gördüğünü bildirir Manastırda II. Selim'in bir fermanını gören Palgrave, keşişlerin Sultan II. Selim aleyhine atıp tutmalarını pek hoş karşılamadığını da açıkca ifade eder^{27a}. Yirminci yüzyılın başlarında burasını ziyaret eden bir Alman subayı, E. von Hoffmeister, kitabında manastırın genel görüşünü uzaktan aksettiren güzel bir resminden başka, merdivenin sol tarafında sıralanan ahşap çardaklı bugün hiçbir izleri bulunmayan çok pitoresk evlerin de iyi bir fotoğrafını yayınlamıştır. Meryem ikonasının perişan bir şey olduğunu ifade eden yazar, Türklerin güya manastırı tahribe çalıştıkları yolunda anlatılan yalanları red ile, bu koca tesisde o sıralarda yaşayan onbeş kadar keşişin çok yalancı olduklarını ve yabancılara kendilerini ısrarla fakir^{27b} göstermeğe gayret ile birşeyler elde etmeğe çalıştıklarını belirtir. Kısacası Sumela manastırını ziyaret eden yabancı seyyahların ekseriyetinin, arazinin tabii güzelliği karşı-

^{27 a} G. Palgrave, *Ulysses or scenes and studies in many lands*, London s. 24-44, kitabın s. 40 daki şu cümlesi ilgi çekicidir: “Anyhow, the firman of Selim II. proved a more efficacious protection to the monastery and its land than the “Bull” issued by the Comnenian emperor; and its repeated renewals by succeeding Sultans, from Selim II, to Abd-el -Mejeed, from a complete and not uninstrucive series in the Maria-mana archives, to which we refer the indiscriminating denouncers of Turkish intolerance and Islamic oppression”.

^{27 b} E. von Hoffmeister, *Durch Armenien, ein Wanderung und der Zug Xenophons bis zum Schwarzen Meere, eine Militär-geographische Studie*, Leipzig- F Berlin 1911, s. 145-156.

sında hayranlık duymakla beraber, manastır halkından pek müsbet intibalar ile ayrılmadıkları anlaşılmaktadır.

Trabzon'un 18 Nisan 1916'dan, 24 Şubat 1918'e kadar süren Rus işgali, burada bir hıristiyan Pontus devlerinin tekrar kurulacağı ümidlerini doğurmuştu²⁸. İstiklâl savaşı sonunda, bu ümid kapılarını kapamak üzere 1923'de bütün Rumların Yunanistan'a gönderilmeleri ile Sumela manastırı boşaltılmıştır. Hicret eden Rumlar, eski hâtıralarına bağlılıklarının bir belirtisi olarak, Makedonya'da Verria (Türk devrinde: Kara Ferye) yakınında aynı adla yeni bir manastır kurarak buraya modern bir Meryem Ana resmi yerleştirmek suretiyle, eski geleneği yaşatmağa başlamışlardır²⁹.

Sahipsiz ve kontrolsüz kalan bu koca tesis, hızla harap olmağa başlamış, bir yangın ahşap kısımları silip süpürmüş, bu arada gizli defineleri aramak bahanesi ile lüzumsuz bazı büyük tahribler de yapılmış, kâgir kısımlar yıkılmıştır³⁰. Manastırın son kalan yıkıntıları, bugün bir enkaz yığını halinde olmasına rağmen bir dereceye kadar muhafaza altına alınmıştır. 1962'de ziyaretçiler, Orman Bekleme memurluğunda bulunan bir anahtarla kapısını açtırmak suretiyle içeri girebiliyorlardı. Fakat içeri daha ilk bakışta dikkati çeken husus darma dağın bir harabe görünüşü ve duvarlardaki freskoların, ustalıklı bir şekilde muntazam kareler halinde kesilerek yerlerinden sökülüp götürülmüş olması idi. Son derecede zor olan bu işin başarılı şekilde yapılmış olması, bunu oralıların değil, bu çeşit hâtıralara meraklı ve gerekli bilgiye sahip "bilgili" yabancı ziyaretçiler tarafından yapıldığını gösteriyordu³¹.

²⁸ Trabzon'un Rus işgali ve Komnenos devletinin kuruluşu ümidinin belirmesi bir çok yayınlara yol açmıştı. Bunların arasında G. Schlumberger'in *Journal des Débats* (21 Nisan 1916)'da yazdığı satırlar bir tarihçinin davranışını aksettirmesi bakımından ilgi çekicidir: "18 Nisan 1916, Trabzon'un, Karadenizin bu güzel şehrinin tarihinde büyük ve şanlı bir tarihtir... Aylı sancağın onun kalelerinden artık ebedî olarak inmiş olmasını bütün kalbimle temenni ederim." kşl. ay. mlf., *Récits de Byzance et des Croisades*, Paris 1916 (6. baskı 1932) s. 244.

²⁹ R. Papadimitriou, *Panaghia Soumela* (380-1962), Selânik 1962. Bu broşürde Meryem ikonası ile Manuel'in haçının çok kötü birer klişeleri vardır. Buradaki yeni Meryem ikonasının ayrıca renkli bir kartpostalı basılmış olup, satılmaktadır.

³⁰ Manastırın tahribi henüz başladığı sıralardaki hali için bk. D. Talbot Rice, *Notice on some religious buildings in the city and vilayet of Trebizond*, "Byzantion" (Bruxelles 1929-30) V, s. 72-77, lev. 25-27.

³¹ Aynı "teknik"de antika hırsızlığı Ürgüp-Nevşehir bölgesindeki kayaya oyulmuş kiliselerde de cereyan etmektedir.

Sumela manastırının hazinesinin en değerli eseri, mucizeler gösterdiğine inanılan, etrafı gümüş çerçevesi “Kara Meryem Ana” ikonası idi³². İsa’nın havvarilerinden, ve *İncil* yazarlarından biri olan Lukas’ın bizzat elinden çıktığı iddia olunan bu ikona’nın bu bakımdan daha başka birçok benzerleri vardır. Sumela’daki resmin aslında belki de bir Gürcü ikonası olduğuna yukarıda işaret ettik. Zamanla, Karaferye (Verria)’daki resmin de, yeni yapıldığı unutulduktan sonra, bir efsane ile süslenerek, Trabzon dağlarından Make-donya dağlarına uçup geldiğine herkesin inandırılacağı muhakkaktır. Halbuki, Sumela manastırı eşyası arasında Trabzon prensi III. Manuel tarafından buraya verilen üzeri kitabeli ve 1390 tarihli *stavrotek* (haç şeklinde, İsa’nın çarmıhı parçası muhafazası), hakikaten değerli bir eser tesiri bırakıyordu. Ayda bir defa olmak üzere bununla takdis edilen su, buraya şifa umarak gelen ziyaretçilere dağıtılıyordu. Burada evvelce, manastırın ilk kurucuları olarak gösterilen Barnabas ve Sophronios’un rölikleri de bulunmakta ise de, bunlar hemen hemen unutulmuş bir halde âdeta bir kenara atılmışlardı.

Fallmerayer’in burada kaldığı günlerde, ışıksız bir mağarada kitapları toplanmış bulunuyordu. Ancak bir dayama merdivenle içine girilebilen bu mağara kütüphanede alman tarihçi fazla önemli bir şey bulamamış, ekseriyetle Avrupa baskılı kitaplar görmüştür³³.

³² İkonaların eskilikleri iddia edildiğinde, bunlara itimat câiz olmadığı vaktiyle Diehl tarafından ısrarla hatırlatılmıştı. Ch. Diehl, *Manuel d’art byzantin*, Paris 1925-62, II, 588 vd. “. . . bu hususta yapılacak incelemelerde müstesna bir ihtiyatla davranmak lâzımdır. Bu çeşit ikonaların çoğu, ve bilhassa çok eski oldukları güya iddia edilenler, güç erişilir vaziyette olduktan başka, arkaik görünüşlü ve isden karmış bir çok tablo, göründüklerinden çok daha az eskidirler”; L. Ouspensky ve Wl. Lossky, *Der Sinn der Ikonen*, Bern, - Olten 1952, s. 26, “Hristiyanlığın ilk yüzyıllarındaki ikonaların görünüşlerinin nasıl olduğunu bilmiyoruz, zira bu hususta faydalı olabilecek ipuçları mevcut olmadığından, bunlar hakkında bir hükme varabilmemize imkân olmamaktadır” denilmektedir. Yine Lukas’ın elinden çıktığı iddia edilen başka bir Meryem ikonası, meşhur Freising Meryem’inin Erken Palaiologos’lar devrine (13. yüzyıl ?) ait olduğu büyük Bizans eserleri sergisinde açıkça ifade edilmiştir, kşl. *Byzantine Art a European Art*, Atina 1964, s. 260-261, no 214; 1964 yılında Doerner Enstitüsünde temizlenerek, üst boya tabakasının altındaki alt tabakadaki esas resim röntgenle tesbit olunan bu ikonanın esası belki biraz daha eski olmakla beraber, hangi yüzyıla ait olduğu anlaşılammıştır, kşl. Chr. Wolters, *Beobachtungen am Freisinger Lukasbild*, “*Kunstchronik*”, XVII (1964) s. 85-91, ve 4 lev.

³³ Tozer, *Turkish Armenia*, s. 445, Sumela manastırına geldiğinde yeni kütüphane yapılmış fakat kitaplar daha taşınmamıştı.

Fakat çok daha sonraları, Papadopoulos - Keramevs burdaki yazmaların bir katalogunu yapmış³⁴, ve diğer araştırmacılar, buna bir kaç yazma adı daha ilâve etmiştir. Sayıları 85 - 90 kadar olan bu elyazmalar, manastır boşaldıktan sonra dağılmıştır. Bunlardan bir tanesi şimdi Atina Bizans müzesinde³⁵, büyük bir kısmı ise Ankara'da bulunmaktadır. Diğer taraftan bu manastıra ait bazı vesika ve yazılar, piyasaya dağılmış ve bir kısmı Yunanistan'a gitmiştir. Ankara'da muhafaza edilen yazmaların ekseriyeti 17. yüzyıldan sonraya aittir. Yalnız bunların arasında, 11/12. yüzyıllara âit olarak tarihlendirilen üç ayrı *Dört İncil* (*Tetraevangelium*) bulunuyor idi. Bunların tezhipli ve minyatürlü oldukları anlaşılmakta ise de, hayli harap bir halde idiler. Çoğu 17 - 18. yüzyıllara ait dinî kitapların arasında 2 adet, Aziz Barnabas ve Sophronios'un *Akoluthia*'larına rastlanır. Profan konulu iki yazmadan biri, Manuel Malaxos tarafından 16 yy. sonunda yazılan Bizans İmparatorları ve Osmanlı Sultanları kronografyası; diğeri 1691'de Stephanos oğlu Khristophoros'un tertiplelediği, Sinop şehri hristiyan ahalisinin listesidir. Ankara'daki yazmalar arasında ayrıca 18 - 19. yüzyıllara ait manastırın mektup, protokol ve masraf defterleri de tesbit olunmuştur³⁶. Muhakkak ki piyasada ve hususi ellerde, bazı vesikalar ve kitaplar vardır. Nitekim on yıl kadar önce, İstanbul'da satışta, üzerinde manastırın temellük mührü olan bazı evrak görülmüştür. İçinde değerli minyatürler olan bir dört İncil (*Tetraevangelium*) nüshasının ise İstanbul Arkeoloji müzesine intikal ettiği söyleniyor³⁷. Yine burası ile ilgili bazı vesikalar şimdi Atina'da bulunduğu gibi³⁸, Sumela manastırı menşeli iki kilise eşyası da şimdi Atina'da Benaki müzesinde bulunmaktadır. Bunlardan biri, Hristiyan

³⁴ A. I. Papadopoulos - Kerameus, *Hellenikoi kodikes en ti bibliotheki tis monis Soumela*, "Vizantijskij Vremmenik" XIX (1912) s. 282 - 322 (86 elyazma); ay. mlf., *Katalogos ton en ti hiera moni tou Soumela.....*, Kyriakides'in not 4'deki eserinde, (84 elyazma.)

³⁵ M. Richard, *aşğıda not 36 daki esr.*, s. 226 (Müze İnv. No. 147 a, eski no. 81).

³⁶ A. Deissmann, *Handschriften aus Anatolien in Ankara und İzmit*, "Zeitschrift für die neutestamentliche Wissenschaft", (Berlin 1935), XXXIV, s. 262 - 284; N. A. Bees, *Pontika kheirographa en to mouseio tou kastrou tis Ankyras*, "Arkheion Pontou", IX (1939) s. 193-248, kşl. M. Richard, *Répertoire des bibliothèques et des catalogues de manuscrits grecs*, Paris 1958, s. 225 - 226.

³⁷ Kşl. M. Richard, *ay. esr.*, s. 113, no. 427.

³⁸ G. Sotiriou, *Guide du musée byzantin d'Athènes*, Atina 1932, s. 153.

üçlemesi (Teslis)ni tasvir eden gümüşden bir madalyon, diğeri ise üzerinde bir vakıf yazısı bulunan, 1438 tarihli bir *epitaphios* yani işleme bir örtüdür³⁹.

Sumela manastırına, ormanın içinde bir patikadan tırmanılır. Manastırın girişi çok sıkı emniyete alınmış ve dar uzun bir merdivenle, son kısma tırmanılması mümkün kılınmıştır⁴⁰. Bu merdivenin yanında yamaca yaslanmış büyük bir su kemerinin, tesise evvelce su getirdiği anlaşılmaktadır. Eski fotoğraflarda geniş kavisli on kadar gözü ile mükemmel bir halde farkedilen bu kemer⁴¹, şimdi yıkılmış ve çok harap bir haldedir. Kapıdan geçildiğinde, kapıcı höcreleri vs. geçildikten sonra bir merdivenden küçük iç avluya inilir. Burada merkez, solda bulunan ve kilise haline getirilmiş olan tabii kovuktur⁴². Kovuğun önünde muayyen bir düzene sahip olmaksızın inşa edilen çeşitli manastır binaları görülür. Bu avlunun sol tarafında şimdi kısmen yıkılmış ve içine moloz dolmuş bir halde, yukarıdan kayadan süzülen ve damlayan kutsal suyun toplandığı çok yeni tarihlere ait, şimdi harap bir şadırvan vardır⁴³. Yine sol tarafta mağaranın içine,

³⁹ Musée Benaki, *Guide*, Atina 1936, s. 23, no. 27; s. 30, no. 33.

⁴⁰ Manastırın durumu hakkında son bir not olarak bk. D. Winfield ve J. Wainwright, *Some byzantine churches from the Pontus*, "Anatolian Studies" XII (1962) s. 136.

⁴¹ Manastır'ın etraflı tarihçesi ve iyi eski iki resmi için bk. K. Papamikalopoulos, *Periegesis eis ton Ponton*, Atina 1903, s. 55-86, resimler S. 57 vd., ve bilhassa yukarıda not 11a da adı gösterilen Metropolit Khrysanthos'un büyük kitabı Sumela manastırı hakkında etraflı bilgi verdiği gibi, bu tesisin ve içindeki eserlerin oldukça iyi resimlerini ihtiva etmektedir. "Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu Belleteni", sayı 4 (283), Ocak 1966, s. 24-28, de Fallmerayer'den alınmış parçalar ile birlikte Manastır'ın Ara Güler tarafından çekilmiş güzel bir fotoğrafının yayınlandığına da burada işaret edebiliriz.

⁴² Meryem Ana'nın *Kuran-ı kerim*'de adının geçmesi müslümanlarca da kendisinin kutsal tanınmasına imkân vermiştir. İslâmiyette Meryem Ana hak. bk. S. Yurdkoru, *Meryem Ana* (Ege Turizm Cemiyeti Yayınları: 7) İzmir 1953. Resmî *İncil*'lerde Meryem'in hayatı hakkında hiç denecek kadar az bilgiler olmasına karşılık, *apokrif* yazılarda bir çok bilgiler ile karşılaşılır. Meryem kültürünün bilhassa Anadolu'da eski politiest inançların hıristiyanlaştırılması, başta Artemis, olmak üzere muhtelif tanrıçalara âit kültlerin Meryem'e çevrilmesi suretiyle meydana getirildiği bilinir. Meryem'in İsa'yı bir mağarada dünyaya getirdiği olayı, mağaraların Meryem manastırları hâline getirilmesine de yol açmıştır.

⁴³ Meryem adına yapılan manastır ve kiliselerde kutsal bir su (*ayazma*) mevcuttur. Bu herhalde, Meryem'i "hayat verici pınar" şeklinde tarif eden mistik görüşün ifadesi olmalıdır. Sumela'da içeride kaynak olmadığından, bu yukarıdan

manastırın en eski kısmı olan kilise yerleştirilmiştir. Avluya doğru çıkıntı teşkil eden ayrıca bir şapel bitişik bulunan bu kilisenin gerek iç duvarları, gerek avludan görülen dış duvarı tamamen fresko resimler ile kaplıdır. Ancak yakından dikkatli incelendiğinde bu resimlerin bir çoğunun geç bir tarihe ait oldukları ve altlarındaki başka tabakalarda daha eski ve çok daha değerli duvar resimlerinin bulunduğu fark edilir. Zaten bu husus bazı yazılar ile de belirtilmiştir. Avlunun sağ tarafında ise, 1860 yılına doğru inşa edildikleri bilinen bir takım misafir odaları ve kütüphane olarak kullanılmış olan salon bulunmaktadır. Bu sonuncunun ön duvarı tamamen yıkıldığından, iç duvarında duvara gayet süslü iri harfler ile yazılmış *Bibliotheka* kelimesi avludan görülür. Avlunun etrafında daha birçok küçük şapeller vardır. Manastır şimdiki duruma girmeden çekilen eski fotoğraflarda⁴⁴, bütün bu binaların avluya bakan yüzleri önlerinde birbirinin üzerine binen, ahşap balkonlar, sundurmalar bulunduğu görülmektedir. Talbot-Rice'in bildirdiğine göre, bunlarda ahşaptan yontulmuş güzel parçalar da mevcuttu. Bugün çok harap bir halde bulunan buradaki küçük şapellerden bir tanesinde ondört veya onbeşinci yüzyıllara ait oldukları tahmin olunan resimler tesbit edilmiştir. Avlunun ilerisinde dar bir koridor, kayalığın önündeki ensiz bir çıkıntı üzerinde uzanmaktadır. Burada doğrudan doğruya yamaca yaslanmış heybetli bir bina uzanır. Sumela manastırının uzaktan görünüşünde daima ön plâna geçen bu kısım, burada yaşayan keşişlerin barındıkları esas manastır yapısıdır. Üç esas kattan başka, ayrıca altta bir kaç sıra mahzeni ve üstte bir de çekme katı olduğu anlaşılan bu yapının saçak dibinde sıralanan kemerli galerileri ile heybetli, ihtişamlı bir görünüşü vardır. Âdeta kitlesi ile dağın kayalarında uzaklardan beyaz bir leke halinde taşan bu kışla biçimli yapı, manastırın 1860'daki büyük tamir ve genişletilmesinde inşa olunmuştur. Büyüklüğünden başka, kayda değer hiçbir mimari özelliği olmayan alelade bir binadır. Evvelce geniş saçaklı olan ahşap çatısı, içinin bölmeleri, ahşap katları yok olduğundan bugün dört duvardan ibaret bir harabedir. Bu du-

kayadan süzülerek damlamaktadır. Bu suyun bütün ayazmalarda olduğu gibi, mucizeli şifalı hassası iddia edilmiş, hıristiyan ve müslüman halkın burayı ziyareti sağlanmıştır. Bu suyun şifalı hassasından bugün nasıl istifade edildiği hususunda kşl. S. Eyuboğlu, *Anadolu'da halk hekimliği*, "Tıpta yenilikler" sayı 6 (Şubat 1961) s. 75-80, bilhassa 76-77.

⁴⁴ Avlunun eski bir fotoğrafı için bk. Talbot Rice, *Religious Buildings*, lev. 26.

varların arasında içi, derine doğru inen büyük bir boşluk halindedir. Dışarı bir çıkıntı teşkil eden ortadaki kulesinden aşağı bakıldığında, bu binanın yapıldığı yerin baş döndürücü yüksekliği ve korkunçluğu iyice anlaşılır. Sumela manastırının, görünüşünü aksettiren eski bir gravürü, bir bitki türü (*genus Crocus*) hakkındaki bir kitapda bulunmaktadır⁴⁵. Bu bölgede görülen bir bitki dolayısıyla yayınlanan gravürde manastırın esas giriş kısmının üst tarafında, yamaca yaslanmış, âdeta üst üste binen ahşap bir çok yapılardan mürekkep bir topluluk farkedilir. Bunlar eski fotoğraflarda olmadıklarına göre, daha manastırın faaliyette olduğu sıralarda kaldırıldıkları anlaşılıyor.

Hiçbir sanat ve tarihî değeri olmadığı halde, son yıllarda Sumela'nın başlıca alâmeti olan bu büyük yapıya karşılık, bu tesisin en önemli kısmı, iç avlunun bir kenarında bulunan kilisedir. Bu kilise, kutsal mağara veya kovuğun iç satırlarının düzeltilmesi, ve ağzının düz bir duvarla kapatılması suretiyle elde edilmiştir⁴⁶. Bu duvara bitişik, bir çıkıntı teşkil eden küçük bir şapel vardır. Burada iç ve dış satırlar, 18. yüzyıldan bu yana birkaç tabaka halinde üst üste fresko resimler

⁴⁵ G. Maw, *A monograph of the Genus Crocus*, London. 1886.

⁴⁶ Ürgüp-Neveşehir bölgesindeki meşhur kaya manastır ve kiliseleri bir tarafa bırakılacak olursa muhtelif yerlerde daha birçok mağara kilise ve manastırları vardır. Bunlardan bazılarında içinde bir de su bulunan mevcut bir in veya kovuk, mükemmel surette işlenerek kilise ve manastır haline getirilmiştir. Trakya'nın muhtelif yerlerindeki mağara manastırları tarafımızdan ayrıca yayınlanacaktır. Konya bölgesinde Sille'nin içinde ve yakınında bulunan bu çeşit tesisler de dikkati çeker. Bunlardan bir tanesi Mevlâna ve melevîler tarafından ziyaret olunarak, *Deyr-i Eflâtun* adı ile Türk tarih ve folkloruna dahi girmiştir, bu sonuncu hakkında bk. S. Eyice, *Konya-Sille arasında Akmanastır, Menakıb-ül Arifin'deki Deyr-i Eflâtun*, "*Şarkiyat Mecmuası*", VI (1965) s. 135-160. Sumela'da bu örneklerin aksine olarak, mağara-herhalde dağın bünyesi sert olduğundan-işlenmemiştir. Yunanistan'da Megaspileion manastırı da Simeon ile Theodoros adlarındaki kardeşler ile Euphrosiona adında bir çoban kızının bir mağarada Aziz Lukas elinden çıkmış (!) bir Meryem resmini bulmaları ile güyâ dördüncü yüzyılda kurulmuştur. Manastır 1610 da bir yangından sonra tamamen yeniden yapılmış ve 1827 Yunan ayaklanmasında kale olarak vazife görmüştür (kşl. K. Baedeker, *Grèce*. Leipzig 1910, s. 324), Kıbrıs'da L Kikkos manastırı da bir mağara etrafında teşekkül etmiş ve Lukas'ın elinden çıktığı iddia olunan bir ikona ile değerlendirilmiştir, bk. G. Jeffery, *A description of the historic monuments of Cyprus*, Cyprus (Kıbrıs) 1918, s. 402. Bu çeşit mağara halindeki ziyaret yerlerinin belki en zengin surette tezyin edilmiş misali Karadeniz kıyısında Midye'de bulunmaktadır. İçinde hususî bir de ayazması olan bu eser hakkında ayrı bir inceleme hazırlamaktayız. Kısa bir not olarak bk. S. Eyice, *Hommage de Hell ve ressam Jules Laurens*, "*Belleleten*", XXVII (1963) s 81, res. 6-9.

ile süslenmiştir⁴⁷. Bazı yerlerde üç tabaka açıkça farkedilmektedir. En alt tabaka renkleri ve kalitesi bakımından, üsttekilerden çok farklı ve daha iyidir. Her tabakada konuların da değiştiği dikkati çekiyor. Buradaki freskoların 1710, 1732 yıllarında yapıldıklarını bildiren yazılar tesbit olunmuştur. Halbuki mağara-kilisesinin içinde, avluya komşu duvarda III. Alexios devrine ait freskolar da tesbit edilmiştir. Burada III. Alexios, iki yanında oğulları III. Manuel ve Andronikos ile tasvir edilmiş idi. Bugün bu portrelerden hiçbir iz kalmamıştır⁴⁸. Dışarıda, kaya sathına işlenmiş ve bugün yalnız üst şeritleri kalabilmiş olan büyük bir mahşer sahnesinin dökülen sıvalarının altından başka sahnelerin gün ışığına çıktığı görülmektedir⁴⁹. Üzerinde bir ejder ile suvari iki aziz (Georgios ve Demetrios) tasvir edilmiş bulunan küçük bir şapelin duvarında biz, bu tabakanın altında iki tabaka daha resim bulunduğunu tesbit ettik⁵⁰. Nitekim bir yerde en alt tabakada İmparator kıyafetinde diademli bir figürün üstünde diademli başka bir figür, bunun üstünde de Metamorphosis, yâni Tabor dağında İsa'nın görünüşünün değişmesi (sûretinin değişmesi) sahnesi işlenmiş bulunmaktadır. Bu durum karşısında, Sumela manastırının eski ve o nisbette de değerli duvar resimleri, sıvaların tamamen dökülmediği yerlerde alt tabakalarda durmaktadır denilebilir. Şüphesiz bu ayrı bir araştırma konusudur.

Avlunun etrafındaki binalarda yer yer, Türk sanatı tesirleri de kendilerini belli ederler. Nitekim odalarda dolaplar, höcreler ve ocaklar bu küçük mekânlara bir Türk enteryörü havası vermektedir⁵¹.

⁴⁷ Buradaki freskoların resimleri ve görülebilen sathlardakilerin kısa tasviri için bk. G. Millet ve D. Talbot Rice, *Byzantine painting at Trebizond*, London 1936, s. 144-150, lev. XLVI - L.

⁴⁸ Kşl. Millet-TalbotRice, *Byzantine painting*, s. 147, lev. XLVIII, 2. III. Alexios'un karısı ile başka bir resmi, Trabzon'da Panagia Theoskepastos (Kızlar manastırı) manastırında görülüyordu; kşl. Ch. Texier, *Asie Mineure*, Paris 1862, s. 597, lev. 64; Texier ve P. Pullan, *Byzantine architecture* London 1864, s. 201-202, çok fantezist renkli bir kopyası, lev. LXVI'da basılmıştır. Kilisesi, Sumela gibi kayadan oyulmuş olan bu tesis'in bütün binaları 1843'de yeniden inşa edilmişti. Bk. Talbot Rice, *not 27'deki yerde*, s. 60; Millet-Talbot Rice, *ay. esr.* s. 40 vd.

⁴⁹ Bu mahşer tasvirinin eski hâli için bk. Millet-Talbot Rice, *ay. esr.* lev. XLVII, 1.

⁵⁰ Millet-Talbot Rice, *ay. esr.* s. 150, da bu şapelde yalnız çok yeni bir devre ait en üst tabakayı görmüşlerdir.

⁵¹ Türk sanatının kuvvetli tesiri çeşitli hıristiyan yapılarında kendisini açıkça gösterir. Nitekim Aynaroz manastırlarında Türk çinileri, stalaktitli sütun başlık-

Kudsal suyu toplayan şadırvan da, sivri kemerleri ile Türk mimarî karakterindedir. Fakat en dikkat çekici nokta, bazı duvarlarda koyu kırmızı boya ile yapılmış duvar süsleridir ki, bunlar 18. yüzyıl Türk binalarındaki tuğla derz süslemelerinin boya ile yapılmış taklitleridir. Manastırın eski fotoğrafları, bilhassa merdivenli giriş kısmı tarafında, yamaca sanki asılmış gibi ahşap, güzel binaların bulunduğunu gösterir Hattâ bazı resimlerde bunların Trabzon bölgesi ev mimarisine uygun olarak işlenmiş parmaklık, kiriş gibi aksamı da fark olunmaktadır.

Manastır yukarıda da belirtildiği gibi, çok harap bir durumdadır ve freskolarında da büyük tahribat ile parçalar çalındığı görülmektedir. Freskoların üzerlerinde ziyaretçilerin sivri bir uçla kazıyarak yazdıkları adlar ve tarihlerin bir kısmı yeni olmakla beraber birçoğu da hayli eskidir ve hıristiyan ziyaretçilerin hâtıralarıdır⁵². Freskoları bozan bu yazıların arasında, rumca, ermenice, rusça yazı ve tarihler hayli çoktur ve bunların 18. yy. âit olanları bile görülür. Fakat ne olursa olsun bugün Trabzon bölgesinin turistik bir köşesi olarak yerliler ve yabancılar tarafından, ya kudsal suyundan faydalanmak veya görmek üzere hâlâ ziyaret edilmekte olduğu da inkâr edilmez bir vakiadır⁵³. Bu durum karşısında hiç değilse tarihî olan ve sanat

ları, çitallı tavanlar, çeşmeler görüldüğü (kşl. S. Eyice, *Yunanistan'da Türk mimari eserleri, Türkiyat Mecmuası*, XII (1955) s. 211-2, res. 7, 9) gibi, İstanbul ve Anadolu'nun muhtelif kiliselerinde Türk üslûbunda sivri alınlıklı pencereler, kemerler vs. ile karşılaşılır. *Meryemana manastırı* "Sumelâ", "Turizm Bülteni" sayı 39 (1 Ocak 1965) da burasını Türk "dekoratörlerin" (!) yaptığı tahmini tabiidir ki ciddi sayılmaz. Türk sanat ve yapı bilgileri ile yuğrulmuş hristiyan ustalardan bahsetmek belki daha doğru olurdu.

⁵² Daha 1880 da Tozer'in de dikkatini çektiği gibi, freskoların üzerlerindeki ziyaretçiler tarafından sivri uçlarla kazılarak yazılmış isimler, hâtıralar türklere değil hep rumlara aitti (Kşl. Tozer, *ay. esr.* s. 441). Son yıllardaki tahribin esas sebebi, define aramaktır. O havalide mahzen denilen defineyi bulamıyan bir şahsın, Trabzon lehcesi ile duvara yazdığı beyit, bütün Anadolu'yu saran define merakının güzel bir misâlidir:

Aradım bulamadım ey mahzenim ben seni
Ha bu fâni dünyada verem ettin sen beni.

(1936-37 yıllarında, Alman Elçiliği tercümanı Bay Şinasi tarafından görülmüştür).

⁵³ Maalesef turistik yayınlarda burası hakkında yanlış bilgiler verilmektedir, meselâ, Basın-Yayın ve Turizm Bakanlığı, Turizm dairesi yayınları, *Turist'in rehberi*, Ankara 1963, s. 201 deki kısa izahlarda, burası için "Bizans devri yapıları içinde en önemlisi, hem mimarî yapıtı, hem de süslemesi bakımından ilgi çekicidir, son şekli 1400

değerine hâiz kısımların tesbiti ile bu kısımların dikkatle korunması düşünülebilir ⁵⁴. Geri kalan ve çok menfî bir görünüş yaratan enkazın ayıklanması ve manastırın işe yarar kısmında bir kahve ve dinlenme yeri tesis edilebilir. Yoksa 1962'de çektiğimiz resimde görüldüğü halde durması muhakkak ki hoş değildir ⁵⁵.

Bu yazımız ile son yıllarda pek aşırı bir derecede önem verilen bu yerin hakikî tarihî hüviyetini ortaya koyabildiğimizi tahmin ediyoruz. Hurafeler veya kasıtlı yaratılmış rivayetlerin de bundan böyle artık üzerinde durulmaması lâzım geldiğini zannediyoruz.

yıllarında almıştır" denilmektedir ki, bunların ne derece doğru oldukları yazımızda belirtilmiştir.

⁵⁴ Yukarıda not 47'de adı verilen "*Turizm Bülteni*"ndeki yazıda 1500 küsur yıllık tarihi (!) olan Sumela manastırının restorasyonuna başlanacağı bildirilmektedir. Hangi mütehasşsın nezaretinde nasıl bir restorasyon yapılacağı merak edilmeğe değer. 1860' a ait manastır yapıları ile, zevksiz geç devir freskolarının tamirlerine ne bakımdan lüzum görüldüğü de ayrıca sorulabilir.

⁵⁵ Sarp dağ yamaçlarında, erişilmesi zor tepelerde, hattâ adacıklarda kurulmuş birçok manastır kalıntıları bu bölgede elan mevcuttur. Trabzon'a hâkim Boztepe'de de bugün artık merdiveni yıkıldığından içine çıkılması çok zor olan bir manastır vardır. Şibin-Karahisar'da Kayadibi köyünde çok sarp bir yamaçta yine kayadan oyularak kurulan başka bir Meryem Ana manastırı da bugün âdeta erişilmez bir durumdadır.